
TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ REKABETÇİ SİYASETİN DOĞUŞU: SİYASAL DEĞİŞİMİN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLERİ

Emergence of Multiparty Competitive Politics in Turkey: Internal and External Dynamics of the Political Change

Caner SANCAKTAR *

Öz:

Çok partili rekabetçi siyaset demokrasinin temel özelliklerinden ve önkoşullarından birisidir. Dolayısıyla makalede, Türkiye’de demokrasinin gelişimi “çok partili rekabetçi siyasetin doğuşu” bağlamında ele alınıyor. CHP’nin otoriter karakteri ve yapısı 1923-1945 döneminde çok partili rekabetçi siyasetin doğuşunu engelledi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında meydana gelen iç ve dış gelişmeler ise çok partili rekabetçi siyaset için siyasal, ekonomik ve toplumsal zemini hazırladı ve CHP iktidarına baskı uyguladı. Böylece yeni iç-dış gelişmeler ve baskılar 1945-1950 döneminde Türkiye’de çok partili rekabetçi siyaseti doğurdu.

Anahtar Kelimeler: *Çok partili siyaset, Cumhuriyet Halk Partisi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti*

Abstract:

Multi-party competitive politics are one of the major characteristics and preconditions of democracy. Thus, in the article, the development of democracy in Turkey is studied within the context of “emergence of multiparty competitive politics.” The authoritarian character and structure of the Republican People’s Party (CHP) hindered the emergence of multi-party competitive politics in the 1923-1945 period. Internal and external developments during and after the Second World War prepared the political, economic, and social ground of multi-party competitive politics and forced the CHP government to accept multi-party politics. Consequently, new internal-external developments and pressures in Turkey also produced multi-party competitive politics in the period of 1945-1950.

Keywords: *Multiparty Politics, Republican People’s Party, Progressive Republican Party, the Free Republican Party, Democratic Party*

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. / Assistant Professor at Department of International Relations at Kocaeli University. E-mail: caner.sancaktar@kocaeli.edu.tr

GİRİŞ

Demokrasi, sadece vatandaşların periyodik olarak belli aralıklarla oy kullanmaları değildir; oy kullanmadan öte vatandaşların, kamusal meseleler hakkında bilgi sahibi olmaları ve bu meseleler ile ilgili kararların alınma ve uygulanma süreçlerine katılmalarıdır. Bilgi edinme ve katılım sürecini (yani demokrasiyi) sağlayan önemli araçlardan ikisi siyasal partiler ve baskı gruplarıdır. Dolayısıyla “çok partili rekabetçi siyaset”, demokrasinin temel özelliklerinden ve önkoşullarından birisidir.

Türkiye’de çok partili rekabetçi siyasetin doğuşu, uzun soluklu ve sancılı modernleşme süreci içerisinde gerçekleşti. Bu süreç “Batılılaşma” yani “Batı gibi olma”; daha açık bir ifade ile “Batı Avrupa medeniyetine ait siyasi, iktisadi, askeri, hukuksal ve kültürel değer ve kurumların ya olduğu gibi veya kısmen değiştirilerek ithal edilmesi” sürecidir. Böyle bir süreç 1923 devrimi ile başlamadı. Türkiye’nin modernleşme ve demokratikleşme süreci 18. yüzyılın sonlarında III. Selim reformları ile başladı, II. Mahmut reformları ile hızlandı, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları ile derinleşti, Birinci (1876) ve İkinci (1908) Meşrutiyet ile olgunlaştı. Dolayısıyla, 1923 Kemalist Cumhuriyet Devrimi yaklaşık 130 yıllık modernleşme reformlarının oluşturduğu bir zemin üzerinde gerçekleşti.¹ Öyleyse, modern Türkiye Cumhuriyeti’nde çok partili rekabetçi siyasetin doğuşu yaklaşık 130 yıllık “modernleşme mirası” üzerinde gerçekleşti.

Bu makale, demokrasinin temel özelliklerinden ve önkoşullarından birisi olan çok partili rekabetçi siyasetin Türkiye’de doğuşunu tartışmaktadır. Başka bir ifadeyle, Türkiye’de demokrasinin doğuşu, “çok partili rekabetçi siyasetin doğuşu” bağlamında ele alınmakta ve böylelikle, Türkiye’nin demokratikleşme sürecinin çok önemli bir yönüne ışık tutulmaktadır. Bu amaçla makalede sırasıyla Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1950 yılına kadarki evrimi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimleri, 1945-1950 döneminde Demokrat Parti’nin kuruluşu ve iktidara gelişi incelenmektedir.² Tüm bu konulara geçilmenden önce siyasal partiler hakkında genel bir teorik çerçeve sunulmaktadır.

1. SİYASAL PARTİLER

LaPalombara ve Weiner’e göre siyasal parti olmanın dört kriteri vardır: (i) Sürekliliği olan kurumsal örgüt, (ii) ülke çapında iyice yerleşmiş kalıcı örgütsel ağ, (iii) siyasal iktidarı ele geçirme amacı, (iv) halkın desteğini alma kaygısı/çabası.³ Bu kriterlere göre; sürekli ve istikrarlı bir örgüt yapısından yoksun siyasal hizipler, ülke çapında örgütsel ağ olmayan parlamento grupları, siyasal iktidarı etkilemeyi

¹ Modernleşme süreci hakkında bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005)

² Aslında 1945-1950 döneminde toplam 28 yeni siyasal parti kuruldu ve böylece Türkiye’de çok partili rekabetçi siyaset oluştu. Kurulan bu yeni partilerden en önemlisi/güçlüsü, 1950 seçimlerinde tek başına iktidara gelen ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesine kadar 10 yıl boyunca ülkeyi yönetecek olan Demokrat Parti oldu. Bu nedenle makalenin son bölümünde, 1945-1950 döneminde kurulmuş olan 28 yeni siyasal parti içinden sadece Demokrat Parti ele alınmıştır.

³ Esat Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 181.

(ele geçirmeyi değil) amaçlayan baskı grupları, halk desteği aramayan siyasi kulüpler/dernekler/cemiyetler ve darbeci gruplar siyasal parti sayılamazlar.

Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger'e göre siyasal partiler ya parlamento içinden ya da parlamento dışından doğarlar. Parlamento içinden doğan partiler, parlamenterlerin ortak düşünce ve amaçlar etrafında bir araya gelerek parlamento içinde siyasal grup oluşturmaları, oy hakkının gelişmesi neticesinde halkın desteğine yönelmeleri ve yerel örgütlenme ağları oluşturmaları neticesinde ortaya çıkar. Parlamento dışında doğan partiler ise, parlamento dışı aktörler tarafından kurulan partilerdir. Örneğin 19. yüzyılda Avrupa ülkelerinde işçi sendikaları veya sosyalist düşünce dernekleri/ cemiyetleri/kulüpleri tarafından kurulan sosyalist partiler ve kiliseler veya çeşitli dinsel gruplar (tarikatlar, mezhepler, cemaatler) tarafından kurulan muhafazakâr partiler bu tip partilerdir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Afrika ve Asya ülkelerinde kurulan ulusalcı-bağımsızlıkçı partiler de parlamento dışı kurulan partilere örnektir. Çünkü bu partiler parlamento içerisinde değil, sömürgeci devlete karşı verilen bağımsızlık mücadelesi (kurtuluş savaşları) sürecinde kurulmuş olan partilerdir.

Duverger iki ana parti tipi tanımlamıştır: Kadro partileri ve kitle partileri. Kadro partileri kısıtlı oy döneminde iktisadi ve siyasal elitler tarafından kurulmuş zayıf örgütlü, iç disiplini az, iç ilişkileri gevşek, halktan kopuk, seçim zamanında harekete geçen, seçim zamanı dışında ise faaliyetleri az olan partilerdir. Kitle partileri Avrupa ve ABD'de kısıtlı oydan genel oya geçiş sürecinde işçi ve köylü sendikaları/dernekleri/örgütleri tarafından kurulmuş, belli bir parti ideolojisi etrafında iç disiplini ve ilişkileri sıkı, hem seçim döneminde hem de seçim dışı zamanlarda faaliyetleri yoğun, mümkün olduğu kadar geniş halk yığınlarına ulaşmaya çalışan güçlü örgütlü partilerdir.

19. yüzyılda Avrupa'da liberal ve muhafazakâr partiler “kadro partileri” şeklinde, sosyalist, sosyal demokrat ve çiftçi/köylü partileri ise “kitle partileri” şeklinde kuruldu. Yani sağcı partiler kadro, solcu partiler ise kitle tipi partiler şeklinde ortaya çıktı. Ama Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan faşist partiler sağcı olmalarına rağmen kitle partisi özelliği taşıyordu. Mussolini'nin Faşist Partisi ile Hitler'in Nasyonal Sosyalist Partisi buna örnektir. Seçme-seçilme hakkının tabana doğru genişlemesi ve kitle partilerinin güçlenmesi sonucunda kadro partileri, geleneksel yapılarını ve taktikleri değiştirmek zorunda kaldı. Böylece kadro partileri, gittikçe parti içi disiplini sıkılaştırmaya, örgüt yapısını güçlendirip yaygınlaştırmaya, faaliyetlerini yoğunlaştırmaya ve halk yığınlarına eskisine oranla daha fazla önem vermeye başladı.

Dört tip parti sistemi vardır: Tek partili sistem, çok partili sistem, iki partili sistem ve hâkim parti sistemi. Tek partili sistem, adından da anlaşılacağı gibi, tek bir partinin olduğu, siyasal rekabetin olmadığı ve adeta parti ile devlet yönetimlerinin iç içe geçtiği/birleştiği sistemdir. Bu tip parti sistemi faşist rejimlerde ve 1990'lı yılların başında yıkılmış olan sosyalist ülkelerde görüldü. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan Afrika ve Asya ülkelerinin ezici çoğunluğunda tek partili sistemler mevcuttu. Bu tip ülkelerde sistemin tek hâkimi olan parti, devlet aygıtını kullanarak ülkeyi ve toplumu tepeden aşağı doğru “mo-

dernleştirmeye” çalışır, yani “modernleştirici görev” üstlenir. Tek parti iktidarına karşı muhalefet etmek “ulusal devlete, ulusal bağımsızlığa, ülkenin bütünlüğüne ve modernleşmeye karşı muhalefet etmek” olarak algılanır/değerlendirilir.

Çok partili sistem, iktidara aday ikiden çok partinin var olduğu ve bu partiler arasında siyasal rekabetin yaşandığı sistemlerdir. Bu tip sistemlerde hiçbir parti genellikle tek başına iktidarı ele alamadığı için partiler arası ittifaklara ve koalisyonlara sıkça rastlanır. Hükümetler de genellikle koalisyonlar şeklinde kurulur. Eğer ülkede sadece iki parti var ise veya var olan çok sayıdaki partilerden sadece ikisi iktidara aday olabiliyorsa, buna iki partili sistem denir. Amerikan ve İngiliz parti sistemleri buna en güzel örneklerdir. Hâkim parti sisteminde ise çok sayıda parti arasından sadece birisi iktidarı elinde bulundurur, diğer partiler iktidar partisine rakip olamayacak kadar zayıftır ve iktidar partisi hemen hemen tüm toplumsal kesimleri kapsar.

Bu parti sistemleri çeşitli tarihsel, sosyo-kültürel ve ideolojik faktörlere göre ortaya çıkıp gelişir. Ayrıca, M. Duverger’e göre seçim sistemleri ile parti sistemleri arasında sıkı bir ilişki vardır: Tek turlu çoğunluk seçim sistemi iki partili sisteme, iki turlu çoğunluk seçim sistemi ittifaklarla yumuşatılmış çok partili sisteme ve nispi temsili seçim sistemi katı (partiler arası ittifakların kurulmadığı) çok partili sisteme yol açar.⁴

Siyasal partiler, ilk olarak Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD’de kapitalizmin, burjuva toplumunun, sanayileşmenin ve kentleşmenin siyasal ürünleri olarak 19. yüzyılda ortaya çıktı. Ardından Avrupa ve ABD dışındaki diğer ülkelerde de siyasal partiler ortaya çıkıp gelişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise siyasal partiler artık siyasal hayatın ve demokrasinin vazgeçilmez aktörleri haline geldi. Hem tek partili sosyalist ülkelerde hem de çok partili kapitalist/liberal ülkelerde siyasal partiler siyasal hayat içinde çok önemli roller üstlenmeye başladı.⁵

Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD’de siyasal partiler genellikle toplumsal hareketler ve mücadeleler içinde doğup gelişti. Elbette, entelektüel ve siyasal seçkinler de siyasal partilerin kurulmasında ve gelişmesinde önemli rol oynadılar. Ama bu sürecin ana dinamiğini işçiler, köylüler ve burjuvazi gibi değişik toplumsal sınıfları/kesimleri içine alan ve devrimlere kadar varan toplumsal hareketler/mücadeleler oluşturdu. Bu nedenle Lipset ve Rokkan’a göre dört tip “toplumsal mücadele/çatışma” Avrupalı siyasal partileri doğurdu ve geliştirdi: (i) merkez-çevre mücadelesi; (ii) devlet-kilise mücadelesi; (iii) tarım-sanayi mücadelesi; (iv) işçi-işveren mücadelesi.

Merkez-çevre mücadelesi, feodal parçalanmışlıktan merkezi ulus-devlete geçiş sürecinde ortaya çıktı ve merkezci-ulusalcı partiler ile bölgeselci-ayrılıkçı partileri doğurdu. *Devlet-kilise mücadelesi*, reform hareketleri ile burjuva devrimleri

⁴ Partilerin doğuş kökenleri, parti tipleri, parti sistemleri ve parti sistemlerini doğuran nedenler hakkında daha ayrıntı bilgi için bkz.: Maurice Duverger, *Siyasal Partiler*, (Çev.) Ergun Özbudun, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974) ve Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1979)

⁵ Ahmet Kotil, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7-8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2000.

sırasında ortaya çıktı ve liberal laik partiler ile muhafazakâr partileri üretti. Sanayi devrimi ve hızlı kentleşme sürecinde ortaya çıkan *tarım-sanayi mücadelesi* çiftçi/köylü partilerini doğurdu. *İşçi-işveren mücadelesi* ise kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi ve yaygınlaşması çerçevesinde oluşup büyüyen işçi ve kapitalist sınıflar arasında ortaya çıktı. Bu çetin mücadele sosyalist, sosyal demokrat ve liberal partilerin doğup gelişmesinin zeminini hazırladı.⁶

Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde ise farklı bir süreç yaşandı. Çünkü bu kıtalarda kapitalizm, burjuva toplumu, sanayileşme ve kentleşme Avrupa ve ABD'ye göre çok daha geç gelişti. Ayrıca bu kıtalar Batı Avrupalı gelişmiş (merkez) kapitalist devletler tarafından sömürgeleştirildi ve çok uzun yıllar bu statüde kaldı. Dolayısıyla Avrupa'da siyasal partileri doğuran mücadeleler bu kıtalarda ya hiç yaşanmadı ya da çok düşük düzeyde yaşandı. Bu kıtalarda siyasal partiler kısmen 19. yüzyılın ikinci yarısında, ama büyük ölçüde 20. yüzyılda ortaya çıkıp gelişti. Bu kıtalardaki partileri kuranlar genellikle ülkelerin askeri-sivil bürokratları ve aydınları oldu. Partilerin temel amacı Avrupa'daki gibi işçilerin, köylülerin veya burjuvazinin taleplerini ve programlarını iktidara taşıyıp bu kesimlerin çıkarlarını savunmak değildi. Temel amaç toplumun bir bütün olarak "modernleştirilmesi" ve "ulus devletin inşası" idi.

Bu ülkelerde modernleşme süreci ilerledikçe ve kapitalist üretim ilişkileri geliştikçe yerel kapitalist ve işçi sınıfları oluştu. Köylülük, tarım ürünleri üretip ihraç eden bu az gelişmiş (çevre) kapitalist ülkelerde kalabalık ve güçlü idi. Böylece, modernleşme ve kapitalistleşme sürecinde bu üç toplumsal sınıf (köylüler, gelişmekte olan kapitalistler ve işçiler) arasında iktisadi, siyasal ve sosyo-kültürel çelişkiler ortaya çıkmaya başladı. Ancak bu aşamadan sonra Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde Avrupa'dakine benzer işçi, burjuva ve köylü partileri doğup gelişti. Ama bunlar, Avrupa'daki benzerleri kadar devletten bağımsız olmadı. Çünkü geç modernleşen ve kapitalistleşen bu ülkelerde askeri-sivil bürokrasinin partiler ve siyaset üzerinde çok güçlü kurumsallaşmış vesayeti vardı. Güçlü askeri-sivil bürokrasi vesayetine ve sık sık gerçekleşen askeri darbelere rağmen bazı (hepsi değil) Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde çok partili rekabetçi siyaset gelişmeyi başarabildi. Bu başarı bir günde kendiliğinden gelmedi. Bunun için, başta işçi sınıfı olmak üzere sivil toplum askeri-sivil bürokrasiye karşı mücadele etti ve çetin mücadeleler sürecinde büyük bedeller ödedi.

Köken olarak parlamento içinden veya dışından türemiş olsun, tip olarak kadro veya kitle partileri olsun, sistem olarak tek partili veya çok partili olsun, ortaya çıkış şekli olarak toplumsal mücadeleler veya elitler (askeri-sivil bürokrasi, siyasiler, servet sahipleri, entelektüeller, vs.) tarafından kurulmuş olsun, siyasal partiler tüm ülkelerde çok önemli işlevler üstlenen siyasal örgütlerdir. Bu işlevlerin en önemlileri şunlardır: Yöneticilerin eğitilmesi ve değiştirilmesi; siyasal program geliştirme; iktidar ile toplum arasında haberleşmeyi ve iletişimi sağlama; mevcut siyasal sistemi meşrulaştırma ve radikal unsurları sistem içine çekme; toplumsal sınıfların/grupların taleplerini düzenleme; sivil toplumun siyasal katılımını ve si-

⁶ Bkz.: Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, "Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments", *The West European Party System*, (Ed.) Peter Mair, (Oxford: Oxford University Press, 1990), 91-138.

vil denetimi sağlama; siyasal sistemin değişimine olanak sağlama; sosyo-ekonomik bölünmeleri ve çatışmaları siyasal iktidara yansıtma ve taşıma; siyasal kültürü şekillendirme.⁷

2. CUMHURİYET HALK PARTİSİ’NİN KURULUŞU, GELİŞİMİ VE İKTİDARI⁸

Kurtuluş Savaşı döneminde Anadolu’nun pek çok ilinde yerel direniş örgütleri kuruldu. Temel sorun ülkenin işgalden kurtarılması için halkın seferber edilmesi idi. Bu amaç doğrultusunda kurulmuş olan en önemli ve kapsamlı örgüt Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) oldu. Ülke çapında faaliyet gösteren tüm direniş örgütlerini bir çatı altında toplamayı, her türlü fırkacılığı ve hizip ayrılığını ortadan kaldırmayı ve böylece düşmana karşı topyekün bir direniş geliştirmeyi amaçlayan Cemiyet, Eylül 1919’da Sivas Kongresi’nde kuruldu.

Daha kuruluş aşamasında ARMHC içinde iki grup ortaya çıktı: Mustafa Kemal’in (Atatürk) liderliğini yaptığı Birinci Grup ile muhaliflerin oluşturduğu İkinci Grup. Birinci Meclis Ankara’da toplandığında ARMHC çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ayrıca Meclis’te Tesanüt Grubu, Halk Zümresi, Islahat Grubu, Yeşil Ordu, Türkiye Komünist Fırkası ve Halk İştirakiyun Fırkası gibi başka gruplar da vardı. Bu gruplar 1921 ve 1922 yıllarında tasfiye edildi. Böylece Meclis’te sadece ARMHC kaldı. Böyle bir ortamda Birinci Grup ile İkinci Grup arasındaki çatışma sertleşti. Sertleşen çatışma ve anlaşmazlık Meclis’i çalışmaz duruma getirdi. Bu nedenle her iki gruba mensup mebuslar 1 Nisan 1923 günü seçimlerin yenilenmesi kararını alarak Birinci Meclis’i dağıttılar.

Birinci Grup, seçim çalışması olarak “Dokuz Umde (İlke)” adlı beyannamesini hazırladı. Bu beyanname, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal” imzasıyla 8 Nisan 1923’te yayımlandı. Beynamede ilkelere ve hedefler şöyle sıralanmaktaydı: İktisadi kalkınmayı sağlamak; memleket ve milletin refahını sağlamak; güven ve asayişini sağlamak; bütün kanunları yeniden ele almak ve düzenlemek; aşar usulünü düzeltmek; tütün ekim ve ticaretini yeniden düzenlemek; çiftçileri, sanayicileri ve tüccarları destekleyecek şekilde bankaları yeniden düzenlemek; Ziraat Bankası sermayesini ve kredilerini artırmak; ziraat makineleri ithalatını artırmak; yatırımları teşvik etmek; demiryolları yapmak; ilköğretimi birleştirmek ve merkezileştirmek; sağlık ve sosyal yardım

⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Çam, a.g.e., 187-202.

⁸ Bu bölüm için kullanılan temel kaynaklar: Feroz Ahmad, “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1991-1994; Mete Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1923-2024; Tunçay, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1967-1977; Sina Akşin, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2037-2040; Cemil Koçak, “Siyasi Tarih (1923-1950)”, Türkiye Tarihi, cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980, (Ed.) Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 85-141; Koçak, “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef / Milli Şef”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekin, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 119-137; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Cilt 6, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988), 1914-1924.

kurumlarını düzenlemek; askerlik süresini kısaltmak; özel teşebbüsü koruyacak kanunlar çıkarmak.

Dokuz Umde ile seçimlere giren ARMHC Birinci Grubu, İkinci Grubu Meclis dışında bırakmayı başardı. İkinci Meclise İkinci Gruptan ancak üç kişi girebilirdi. İkinci Meclis, 7 Ağustos günü toplandığında gündemdeki en önemli konu kurulacak partinin tüzüğünü hazırlamak idi. Dokuz Umde esas alınarak 9 Eylül günü “Halk Fırkası Nizamnâmesi” kabul edildi. İki gün sonra “Halk Fırkası” resmen kurulmuş oldu.⁹ Fırkanın ismi, 10 Kasım 1924’te “Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)” ve Mayıs 1935’te 4. Büyük Kurultayda “Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)” olarak değiştirildi.

1923 tüzüğü partinin amacını (i) milli hâkimiyetin halk için ve halk tarafından kullanılmasına rehberlik etmek, (ii) ülkeyi modernleştirmek ve (iii) hukuk devleti düzenini kurmak olarak tanımladı. Partiye üye olabilmenin ön koşulları ise şu şekilde belirlendi: Partinin bu üç amacını kabul etmek, yakın geçmişte yolsuzluk ve zararlı çalışmalar yapmamış olmak, Kurtuluş Savaşı’na karşı bir tutum takınmamış olmak, özel ve siyasi bir çıkar sağlamaya çalışmamak, birlik ve dayanışma prensibini ve ortamını bozmamak.

1925 Haziran’ında CHF ülkeyi 14 bölgeye böldü ve her bölgeye birer müfettiş atayarak genel bir örgütlenmeye girişti. Örgütlenme modeli son derece merkeziyetçi ve otoriter bir özellik taşıyordu. Bölge müfettişleri ve il parti teşkilatı başkanları (mutemetler) partinin Umumi İdare Heyeti tarafından tayin ediliyordu. 1925 yılında belediye başkanları seçim yerine atama yoluyla belirlenmeye başlanınca yerel yönetimler, partinin Umumi İdare Heyeti ve tabi ki Genel Başkan Atatürk’ün kontrolüne girdi.

Ekim 1927’de toplanan 2. Büyük Kurultay,¹⁰ partinin niteliğini “Cumhuriyetçi, Halkçı, Laik ve Milliyetçi” olarak belirledi. Böylece “Kemalizm’in Altı İlkesi”nden ve “CHP’nin Altı Oku”ndan dördü ilk defa bu kongrede açıklanmış oldu. Güvenliğin ve asayişin sağlanması, mali durumun iyileştirilmesi, hukuk devleti prensibinin geliştirilmesi, sosyal hayatın esasını teşkil eden ailenin korunması ve desteklenmesi, ekonominin geliştirilmesi, milli, laik ve parasız eğitimin geliştirilmesi, dış siyasette barışçıl ilişkilerin geliştirilmesi ve bağımsızlığın korunması, tarım ve sanayi kesimlerinin krediler ile desteklenmesi, bir devlet bankasının kurulması, büyük sanayi yatırımlarının gerçekleştirilmesi bu Kurultayda belirlenen hedefler oldu. Kurultayda kabul edilen yeni tüzük, “Gazi Mustafa Kemal Atatürk Hazretleri”ni partinin “Değişmez Genel Başkan”ı ilan etti.

CHF, kuruluşundan 1931 yılına kadar programsız bir parti olarak varlığını sürdürdü. Dokuz Umde ile 1923 ve 1927 tüzükleri partinin programı yerine geçti. Mayıs

⁹ Genel Başkan Mustafa Kemal (Atatürk); Genel Başkan Yardımcısı İsmet (İnönü); Genel Sekreter Recep (Peker); Üyeler Sabit (Sağiroğlu), Celal (Bayar), Cemil (Uybadın), Refik (Saydam), Saffet (Arıkan), Münir Hüsrev (Göle), Kazım Hüsni, Zülfü (Tigrel).

¹⁰ ARMHC’nin kurulduğu 1919 Sivas Kongresi, partinin “1. Büyük Kurultayı” olarak kabul edilmişti. Bu nedenle, Halk Fırkası’nın resmen kuruluşundan dört yıl sonra toplanmış olan 1927 Kurultayı, partinin “2. Büyük Kurultayı” olarak kabul edildi.

1931’de toplanan 3. Büyük Kurultay ilk parti programını hazırlayıp kabul etti. Bu program, “Altı Ok”un eksik oklarını tamamladı. 2. Kurultayda kabul edilen ve parti tüzüğüne giren dört ilke’ye ilaveten, devletçilik ve inkılapçılık ilkeleri de parti tüzüğüne ve programına sokuldu. Böylece, Recep Peker tarafından “Altı Ok” sembolüne sokulan Kemalizm’in altı ilkesi tamamlanmış oldu.

Kurultay, halkçılık ilkesi bağlamında “sınıf yok, işbölümü var” ilkesini benimsemişti. Böylece, batı liberal Avrupa’da 19. yüzyılda geliştirilen ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde Alman ve İtalyan faşist partileri tarafından benimsenen “organizmacı toplum anlayışı”, CHF tarafından özümsemiş oldu. Ayrıca bu kurultayda, “korporatist sermaye birikimi modeli” kabul edildi: “Normal sermayenin yegâne kaynağı milli çalışma ve tasarruftur” hükmünü parti programına alan CHF, devlet eliyle yatırımların yapılmasını ve milli müteşebbislerin (yani Türk milli kapitalist sınıfın) desteklenmesini “milli iktisadi politika” olarak kabul etti.¹¹ Siyasi kadrolar ve yüksek bürokrasi ile Türk ticaret burjuvazisi arasında kurulan işbirliği yeni zenginler tabakasını meydana getirdi.¹² Bu stratejik işbirliği, bugünkü gelişmiş Türk milli kapitalist sınıfının temelini oluşturdu.

3. Kurultayda kabul edilen yeni tüzüğe göre, değişmez Genel Başkan kendi yardımcısını ve parti Genel Sekreteri’ni seçecek; bu üçlünün oluşturacağı organ da parti milletvekili adaylarını tayin edecek. Böylece, CHF dışında başka bir partinin olmadığı ortamda, TBMM’nin tüm milletvekilleri “Değişmez Genel Başkan-Genel Başkan Yardımcısı-Genel Sekreter üçlüsü” tarafından belirlenmeye başlandı. Millete düşen görev, tayin edilen isimlere oy vermek olacaktır. Dolayısıyla, değişmez Genel Başkan ve onun tayin ettiği iki isim (Genel Başkan Yardımcısı ile Genel Sekreter) sadece parti politikasını değil aynı zamanda yasama organını (TBMM) da belirliyor ve kontrol ediyordu.

Kurultayda alınan bir başka karar, partinin daha sıkı ve yaygın bir örgütlenmeye gitmesi ve Altı İlke’nin millete anlatılması oldu. Bu doğrultuda 19 Şubat 1932’de halkevleri kurulmaya başlandı. Halka Altı İlke’yi benimsetmek ve halkı CHF’nin kontrolüne sokmak amacıyla toplam 478 halkevi ve 4.322 halkodası açıldı.¹³ Bunlar, CHP muhalefetine bastırılmak amacıyla 8 Ağustos 1951’de Demokrat Parti iktidarı tarafından kapatılacaktır.

Mayıs 1935’te toplanan 4. Büyük Kurultay, “Fırka”yı “Parti”ye dönüştürdü. CHP’nin 4. Kurultayı, parti-devlet özdeşliğini ilan etti: “Parti, kendi bağrından doğan hükümet teşkilatı ile parti teşkilatını, birbirini tamamlayan bir birlik tanır” (1935 Tüzüğü, madde 95). Parti-devlet özdeşleşmesi, İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam etti. Bu otoriter anlayış ve uygulama, ancak Mayıs 1946’da toplanan Olağanüstü Kurultayda iç ve dış baskılar nedeniyle terk edilecektir.

¹¹ CHP iktidarı döneminde korporatizm hakkında bkz.: Aykut Kansu, “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, Cilt 2, Kemalizm, (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinçil, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 259-266.

¹² Korkut Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980), Türkiye Tarihi, Cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980 (Ed.) Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 292-293.

¹³ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.) Ali Berktaş, (İstanbul: YKY, 2006), 71.

18 Haziran 1936'da yayımlanan Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün genelgesi, parti faaliyetiyle hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve beraberlik sağlanması gerektiğini açıkladı:

“Cumhuriyet Halk Partisi'nin, memleketin siyasal ve sosyal hayatında güttüğü yüksek amaçların gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak ve Parti'nin gelişmesini artırmak ve hızlandırmak için bundan sonra Parti faaliyetiyle Hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik sağlanmasına karar verilmiştir.”¹⁴

Bu genelge doğrultusunda İçişleri Bakanı, CHP Genel Yönetim Kurulu üyeliğine alındı ve kendisine partinin Genel Sekreterlik görevi verildi. Ayrıca tüm illerde valiler CHP il teşkilatları başkanlıklarına ve mülki genel müfettişler de parti müfettişliğine getirildi. Türkiye Cumhurbaşkanlığı ile CHP Genel Başkanlığı makamları ise 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından beri zaten Atatürk'ün şahsında birleşmiş idi. Ayrıca, Eylül 1923'te Halk Fırkası kurulduğundan beri İsmet İnönü hem Başbakanlık hem de parti Genel Başkan Yardımcılığı görevlerini üstlenmekteydi. 1937 yılında İsmet İnönü istifa edince Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı Atatürk tarafından Başbakanlık görevine atanan Celal Bayar, aynı zamanda CHP Genel Başkan Yardımcılığı görevini de üstlendi. Bu durum (Başbakanlık ve CHP Genel Başkan Yardımcılığı makamlarının aynı kişide toplanması) Eylül 1947'ye kadar sürdü. Bu tarihte Hasan Saka Başbakan olurken parti Genel Başkan Yardımcısı Hilmi Uran oldu.

Parti-devlet özdeşleşmesi, 13 Şubat 1937'de CHP programında yer alan Altı Ok'un anayasaya girmesiyle en yüksek noktaya ulaştı. Çünkü artık bu tarihten itibaren CHP'nin “Altı Oku” aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin de “Altı İlkesi” haline geldi. Bu süreci yumuşatan iki gelişme 1939 yılı içinde gerçekleşti: 29 Mayıs'ta toplanan 5. Büyük Kurultay parti Genel Sekreteri'ni hükümet dışında bırakarak Genel Sekreterlik-İçişleri Bakanlığı özdeşliğine son verdi. Bu kurultaydan bir ay sonra alınan yeni bir parti kararı, il valiliği ve CHP İl Başkanlığı görevlerini birbirinden ayırdı.

Fakat bu iki gelişmeye rağmen parti-devlet özdeşliği devam etti. Özdeşlik sonucunda özellikle CHP ile ordu arasında “derin ve köklü bağlar” oluştu.¹⁵ CHP ve ordu içinde “tek parti-tek devlet-tek millet-tek lider” anlayışı gelişti ve bu anlayış devletin “resmi ideolojisi” haline getirildi. Bu anlayış/ideoloji aslında CHP tarafından üretilmedi, İtalya ve Almanya'daki faşist rejimlerden ithal edildi.¹⁶ Bu faşizan anlayış/ideoloji sonucunda “CHP-Türkiye Cumhuriyeti-Türk Milleti-Atatürk özdeşliği” ortaya çıktı. Bu “resmi ideoloji ve özdeşlik” topluma dayatılmaya çalışıldı. Böylece kaçınılmaz olarak CHP “baskıcı-otoriter partiye”, bir bütün olarak

¹⁴ Bkz.: Hikmet Bila, Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987), 94-95.

¹⁵ Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadelesi, Cilt 1 (1919-1980), (İstanbul: Kardelen Yayınları, 1992), 139.

¹⁶ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, (Çev.) Fatmagül Berktaş, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 176-177.

siyasal rejim de “baskıcı-otoriter rejime” dönüştü.

Atatürk’ün ölümü üzerine 11 Kasım 1938 sabahı CHP Meclis Grubu yeni Cumhurbaşkanı adayını belirlemek için toplandı. Malatya mebusu İsmet İnönü üzerinde karar kılındıktan sonra toplanan TBMM Genel Kurulu oy birliğiyle İnönü’yü Cumhurbaşkanı seçti. 26 Aralık’ta toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı, Atatürk’ü partinin “Ezeli Başkan”ı ilan ederken, İsmet İnönü’yü boşalan “Değişmez Genel Başkanlık” makamına oturttu. Ayrıca Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türk milletinin “Milli Şef”i ilan edildi. Bu durumun gerekçesi, yapılan tüzük değişikliğinde şu satırlarla açıklanıp meşrulaştırılmaya çalışıldı:

“Siyasi partiler, milli ve vatani yüksek menfaatleri temin edici prensiplerde kanaatleri birleşmiş vatandaşların teşkil ettikleri siyasi cemiyetlerdir. Millet arasında politik kanaatleri birbirine uygun olanlar kendi halinde dağınıktırlar, bunları ancak bir şef birleştirir ve hepsini bir teşkilat altında toplar.

Şefin rolü her memlekette ve bilhassa parti hayatına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü, politik kanaatleri ekseriye prensipler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılacak ve mütemadiyen besleyecek, memleket siyasetine istikamet verecek, millet efradını politik sahada yetiştirecek olan Şef’tir.

Her cemiyette ve her parti içinde bu yüksek vasıflarda şahsiyetleri daima hazır bulmak kolay olmadığı gibi bir siyasi partinin idare-i ailiyesini eline teslim ve emanet ettiği makam ve şahsiyet üzerinde sık sık değişiklikler yapması da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan ari addedilemez.

Cumhuriyet Halk Partisi gibi milletin kurtuluş ve ilerleyiş mücadelesinde kendisine rehberlik etmiş, Cumhuriyetçilik, İnkılâp-çılık, Laiklik gibi Türk milletini mütemadiyen itibar ve refah mevkiine yükseltmekte olan prensipleri değişmez bir akide siyasiye olarak kabul ve ilan etmiş olan ve siyasi bir partinin dar çerçe-vesinden çıkarak, hemen bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir partinin şefliğine intihap edilecek olan âli şahsiyetin (Milli Şef) vasfını da iktisab etmiş olması tabii olduğuna göre Parti Umum Reisi’nin yüksek şahsiyetini her dört sene de bir ve her kurultay toplanışında müzakere ve münakaşaya mevzuu ittihaz etmeyip, parti Umum Reisliği’nde (Değişmez) vasfını esas olarak kabul etmek bu yüksek makamın istikrarını temin ve otoriteyi takviye bakımından milli menfaate daha uygun görülmüştür.”¹⁷

Milli Şef ilk iş olarak 26 Mart 1939 tarihinde yapılan genel seçimde, uzun bir dö-

¹⁷Kurultay zabtından aktaran Koçak, Türkiye’de Milli Şef Dönemi, (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), 65.

nemdir Meclis'te görev almakta olan Cumhurbaşkanı eski Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Fuat Bulca, Neşet Ömer İrdelp, Şükrü Kaya, Muhittin Baya Pars, Şakir Kesebir, Recep Zühtü Soyak, Kılıç Ali gibi kendisine muhalif kişilerin Meclise girmelerini engelledi. Dolayısıyla 26 Mart seçiminin en önemli yönü, çiçeği burnunda Milli Şef'in, hükümet ve partiden sonra Meclis'te de denetim ve otoritesini artırmış olması ve tamamen kendi onayından geçmiş bir Meclis yaratmasıdır.

5. Büyük Kurultay 29 Mayıs 1939'da toplandı. Parti tüzüğünde yapılan bir değişiklikle "Müstakil Grup" oluşturuldu. Buna göre, CHP'li 21 vekil TBMM'de "Müstakil Grup" olacak ve CHP'den "bağımsız" davranacak, görüş bildirme ve oy kullanma hakkı olmaksızın CHP Meclis grup toplantılarına katılabileceklerdi. Meclis toplantılarında ise, görüşlerini kendi grup kararları yönünde ifade ederek oylarını kullanacaklardı. "Bağımsız" olması düşünülen Müstakil Grup'un başkanı İnönü idi; Başkan Yardımcısı ise bizzat İnönü tarafından atanmaktaydı.

Müstakil Grup, muhalefetsizliğe karşı artan tepkilere ve İnönü'nün demokratik olmadığı yönündeki eleştirilere bir çare olarak düşünülmüş ve CHP bünyesinde oluşturulmuştu. Tabi ki Milli Şef'in bu grubu başıboş bırakma niyeti yoktu. Çünkü her ne kadar CHP içinden üretilmiş yapay bir uzuv olsa da, zamanla içinde gerçek muhaliflerin yuvalandığı kontrolden çıkmış bir yapı haline gelme ihtimali mevcuttu Müstakil Grup'un. İşte bu ihtimalden dolayıdır ki, Cumhurbaşkanı CHP değişmez Genel Başkanı Milli Şef İsmet İnönü, aynı zamanda Müstakil Grup'un da Başkanı oldu. Bu nedenle, 6. Büyük Kurultayda (1943) üye sayısı 35'e çıkarılacak olan bu grup, hiç bir zaman CHP, TBMM ve hükümet üzerinde etkin bir denetim kuramadı. Faaliyeti süresince Müstakil Grup, hiçbir konuda CHP hükümetine karşı aleyhte ya da çekimsiz oy kullanmadı, her zaman hükümeti kayıtsız şartsız destekledi. Yani "Müstakil" Grup'un adı dışında hiçbir şeyi "Müstakil" değildi. Müstakil Grup'un gerçek anlamda "Müstakil" olmasına bizzat Cumhurbaşkanı / CHP Başkanı / Milli Şef İnönü izin vermedi.

İkinci Dünya Savaşı döneminde iç politikada yaşanan önemli bir gelişme 11 Kasım 1942 günü kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu oldu. Kanun, savaşın başından itibaren elde edilen kazançlara hükümet tarafından el konulmasına olanak veren bir düzenlemeydi. Resmî gerekçe, hükümet tarafından "olağanüstü savaş koşullarının yarattığı yüksek kârlılığı vergilemek" olarak açıklandı. Varlık Vergisi Kanunu, savaş ekonomisi ortamında karaborsacılık yoluyla büyük paralar kazanmış olan kentlerdeki savaş zenginlerinden büyük meblağlarda vergi almayı amaçlayan bir kanundu. Kanun; (a) il ve ilçe merkezlerinde kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirleyecek "servet tespit komisyonları" kurulmasını, (b) komisyon kararlarının nihai ve kesin olmasını, (c) vergi ödeme süresinin 15 gün olmasını, (c) bu süre içinde tahakkuk eden vergiyi ödemeyenlerin mallarının haczedilerek icra yoluyla satılmasını, (d) buna rağmen borcunu ödemeyen mükelleflerin, borçlarını "bedenen çalıştırarak ödetmek" amacıyla çalışma kamplarına gönderilmesini öngörüyordu.

Uygulamada Türklere "hoşgörü" gösterilirken, ekonomide önemli rolleri olan gayrimüslim azınlıklara "katı" davranıldı ve bu kesimlerden alınan Varlık Vergisi çok yüksek tutuldu. Vergiyi verecek kişilerin saptamasında ve vergi miktarının

belirlenmesinde, kişilerin siyasal nüfuzları ve iktidar ile olan bağları önemli rol oynadı. Sonuç, Varlık Vergisi yoluyla “gayrimüslim azınlık sermayesi”nin önemli bir bölümünün “Müslüman Türk sermayesi”ne dönüştürülmesi oldu.

Örneğin; İstanbul’da kurulan üç komisyon tahakkuk eden vergi listelerini 18 Aralık 1942’de açıkladı. Tahakkuk eden vergilerin %87’si gayrimüslim, %7’si Müslüman mükelleflere yüklenmişti. Geri kalan %6 değişik kalemlerde olup, bunların da çoğu gayrimüslim azınlıklara ve yabancılara aitti. Aralık 1942 ve Ocak 1943’te İstanbul’da gayrimüslimlere ait binlerce taşınmaz mülk el değiştirdi. El değiştiren mülkler arasında İstiklal Caddesi’ndeki yapıların büyük bir kısmı bulunuyordu. Satılan mülklerin %67’si Türkler, %30’u resmi kurum ve kuruluşlar tarafından alındı. 21 Ocak 1943’ten itibaren İstanbul’da binlerce gayrimüslime ait ev ve işyerleri Varlık Vergisi kapsamında haczedilerek son derece ucuza satıldı. Kendilerinden talep edilen varlık vergisini nakit ödeme-dikleri gerekçesiyle 1.400 gayrimüslim, borçlarını “bedenen çalışarak ödemek” için Erzurum Aşkale’deki çalışma kampına gönderildi. Bu vergi 1944 başlarında yürürlüklükten kaldırıldı. Toplam 114 bin mükelleften 315 milyon TL varlık vergisi tahsil edildi.¹⁸

1944’te Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu kabul edildi. Bu kanun ile amaçlanan, savaşın başından itibaren büyük kazançlar sağlamış olan kırsal kesimin savaş zenginlerinden büyük oranlarda vergiler toplamak idi. Kanun, savaş ortamında karaborsacılık yaparak büyük paralar kazanmış olan toprak ağalarını ve tarım tüccarlarını hedef alıyordu. 1946’da kaldırılıncaya kadar bu vergiden 167 milyon TL toplandı.¹⁹ 1945’te ise Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hazırlandı. Bu kanun tasarısı üzerine yapılan tartışmalar esnasında CHP içinde ciddi ayrışma yaşandı. Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı CHP içindeki zengin toprak ağalarını ve tarım tüccarlarını çok rahatsız etti. Böylece bu kesimler CHP’den ve “Kemalizm”den koptu.²⁰

Savaş yıllarında CHP içinde Almanya’ya karşı büyük bir sempati vardı. Bu nedenle CHP hükümeti 1943 yılında Almanya’ya karşı olan anti-faşist, sosyalist ve demokrat kişilere karşı geniş kapsamlı kovuşturma başlattı. Doğudan SSCB ordusu ve batıdan Amerikan-İngiliz-Fransız ittifakı Alman ordusunu Berlin’e doğru süpürmeye başlayınca ve 1944’ün başlarında artık Almanya’nın mağlup olacağı kesinleşince, CHP içindeki “faşist Alman sempatisi” hızla yerini “liberal Amerikan sempatisi”ne bıraktı. Amerika yanlısı görünmek amacıyla 1944 yılında CHP içinde ve CHP dışında varolan Alman sempatanlarına/ taraftarlarına yönelik geniş kapsamlı kovuşturma/tasfiye operasyonu başlatıldı.

Savaş boyunca tarafsızlığını korumuş olan CHP iktidarı, 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etti. Bu savaş ilanı tamamıyla sembolikti. Çünkü bu iki devlet fiilen yenilgiye uğratılmış durumdaydı. Sembolik savaş ilanının iki temel

¹⁸ Bkz.: http://tr.wikipedia.org/wiki/Varlik_Vergisi, Erişim: 25 Ağustos 2011; Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980), 306-307 ; Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002, (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 85 ve Bila, a.g.e., 132-134.

¹⁹ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, 85 ve Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980), 307.

²⁰ Savran, a.g.e., 90-91 ; Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980), 312 ve Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, 95.

nedeni vardı. Birincisi, savaşın galibi ve kapitalist dünyanın tartışılmaz lideri ABD ile iyi ilişkiler geliştirme amacı idi. İkinci neden ise, kuruluş çalışmalarını sürmekte olan Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olarak katılma isteği idi. 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında SSCB, ABD ve İngiltere liderleri (Stalin, Roosevelt ve Churchill) arasında düzenlenen Yalta Konferansı'nda, Nisan'da San Francisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'nın toplanmasına, bu konferansta Birleşmiş Milletler örgütünün kurulmasına ve 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan eden devletlerin kurucu üye olmalarına karar verilmişti. Yani, 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan edildiği takdirde ancak Türkiye Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olabilecekti.

Ülke içinden ve dışarıdan (özellikle ABD'den) gelen baskılar, 1945 yılından itibaren CHP'yi demokratikleşme yolunda adımlar atmaya mecbur kıldı. Bu demokratikleşme sürecinin başlamasında, Almanya'nın savaş sonunda yenilmiş olması büyük rol oynadı. Çünkü Almanya'nın yenilmesi ve bu ülkede tek partili faşist rejimin çökmesi, CHP içinde Almanya'ya ve faşizme duyulan sempatiyi gerilettiler, savaşın galibi Amerika'ya ve çok partili liberal demokrasiye duyulan sempatiyi ise artırdı. Böylece CHP demokratikleşme sürecine girdi. Bu süreçte birinci önemli adım, 1945 yılında başka partilerin kurulmasına müsaade edilmesi oldu. İkinci önemli adım ise, Mayıs 1946'da toplanan Olağanüstü Kurultayda "parti-devlet özdeşliği"ne resmen son verilmesi oldu.

3. İKİ PARTİ DENEYİMİ

İkinci Dünya Savaşı öncesi tek partili CHP iktidarı döneminde iki önemli parti deneyimi yaşandı. Bunlardan ilki muhalefetin örgütlenmesi sonucunda ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, diğeri ise Atatürk'ün isteği üzerine kurulan güdümlü Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Bu iki parti deneyiminin incelenmesi, tek partili CHP dönemini anlamamız açısından son derece önemlidir. Bu nedenle 1945-1950 döneminde çok partili rekabetçi siyasetin doğuşunu incelemeyen önce bu iki deneyimi incelemekte büyük fayda olduğu kanısındayım.

3.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: Muhalefetin Örgütlenmesi²¹

İkinci bölümün başında da belirttiğim gibi, Birinci Meclis içinde bulunan gruplar 1921-1922 yıllarında tasfiye edilmiş, 1923 seçimlerinde de ARMHC İkinci Grubundan sadece üç kişi Meclise girebilmiş ve böylece 11 Eylül'de Halk Fırkası'na dönüşecek olan ARMHC Birinci Grubu Meclise tek başına hâkim olmuştu. Bu durum Atatürk'e ve onun partisine karşı tepkileri artırdı. Muhalefet Meclis içinde değil, Meclis dışında gelişip örgütlendi. Çünkü Meclis içinde muhalefete yaşam alanı bırakılmamıştı. Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922), Cumhuriyetin ilanı

²¹ Bu bölüm için kullanılan kaynaklar: Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003); Toktamış Ateş, Türk Devrim Tarihi, (İstanbul: Der Yayınları, 1993), 345-349; Suna Kili, Türk Devrim Tarihi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 209-211; Ömür Sezgin, Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2043-2051; Koçak, "Siyasi Tarih (1923-1950)", 97-104; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 1882-1885.

(29 Ekim 1923) ve hilafetin lağvı (3 Mart 1924) gelişen muhalefeti daha da güçlendirdi.

Meclis dışında 1920’li yılların ilk yarısında Atatürk’e ve CHF’ye karşı oluşan muhalefetin bileşimine baktığımızda şu dört ana unsuru görüyoruz: İstanbul’da kümelenen eski İttihatçılar; saltanat ve hilafet yandaşı muhafazakâr kesim; 1921-1922 yıllarında Meclisten tasfiye edilen gruplar; 1923 seçimlerinde tasfiye edilen İkinci Grup mensupları. Ayrıca İstanbul’daki Hüseyin Cahit Yalçın’ın Tanin’i, Ahmet Emin Yalman’ın Vatan’ı ve Velid Ebüzziya’nın Tevhid-i Efkâr’ı muhalif gazeteler olarak göze çarpıyordu. Fakat tüm bu muhalif unsurlar bir muhalefet partisi meydana getirebilme potansiyelinden uzak idi. Bunun en önemli nedeni muhalifler arasında fikir, amaç ve ideoloji birlikteliğinin olmayıştı.

Meclis dışında parçalı/heterojen muhalefet gelişirken, Meclis içinde de CHF içinden “çatlak sesler” yükseliyordu. Bu seslerden en önemlileri Kazım Paşa (Karabekir), Rauf Bey (Orbay), Ali Fuat Bey (Cebesoy), Adnan Bey (Adıvar), Refet Bey (Bele), İsmail Bey (Canbolat), Sabit Bey (Sağiroğlu), Feridun Fikri Bey (Düşsel), Cafer Tayyar Bey (Eğilmez), İhsan Hamit Bey (Tiğrel), Halet Bey (Sağiroğlu), Mersin Mebusu Besim Bey, Trabzon Mebusu Muhtar Bey, Rüşti Paşa, Halis Turgut Bey, Faik Bey, Necati Bey gibi Kurtuluş Savaşı’nda yer almış ve CHF içinde etkili olan isimler idi. Bunlardan ilk beşi Meclis ve CHF içinde doğan muhalefetin baş aktörleri idiler ve İstanbul’daki muhalif basınla yakın temas halindeydiler. Ayrıca şu vurgulanmalıdır ki, bu isimlerin hiçbirisi Saltanat ve Hilafet yanlısı, Cumhuriyet ve laiklik karşıtı kişiler değillerdi. Atatürk ve İsmet İnönü gibi İttihat ve Terakki geleneğinden gelen ve Batıcı/modernleşmeci fikirlere sahip olan askerler, siyasetçiler ve bürokratlar idiler. Bir başka ifadeyle, hepsi de, III. Selim’den bu yana süregelen modernleşme/Batılılaşma macerasından fazlasıyla nasiplerini almış kişilerdi.

Dolayısıyla, 1924 yılına gelindiğinde hem Meclis dışında hem de Meclis/CHF içinde güçlü bir muhalefet potansiyeli mevcuttu. Bu potansiyel her an bir muhalefet partisi doğurabilecek güce sahipti. Bu doğumun sancıları, Menteşe Mebusu Esat Bey’in İmar ve İskân Bakanı’na bir soru önergesi vermesiyle başladı (20 Ekim 1924). Önerge, Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi sürecinde Türkiye’ye gelen muhacirlere Türkiye’den Yunanistan’a gidenlerin bıraktıkları taşınmaz malların dağıtımını sırasında bir takım yolsuzlukların yapıldığına ilişkin idi. Önerge, Atatürk ve İsmet İnönü’nün başını çektiği iktidar ile muhalifler (yukarıda ismi geçenler) arasında sert tartışmalara neden oldu. 5 Kasım’da soru önergesi tüm hükümeti kapsayacak şekilde gensoru önergesine dönüştü. Üç gün sonra İsmet İnönü hükümeti 19’a karşı 148 oyla güven sağladı. 8 Kasım güven oylamasını takiben 29 CHF mebusu partiden istifa etti. İstifa eden mebuslar 17 Kasım 1924 tarihinde Cumhuriyet’in ilk ciddi muhalefet partisini kurdular: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF).

TCF’nin Genel Başkanı Kazım Karabekir, Genel Başkan Yardımcıları Adnan Adıvar ile Rauf Orbay, Genel Sekreteri Ali Fuat Cebesoy oldu. İsmail Canbolat, Halis Turgut, Rüşti Paşa, Ahmet Şükrü, Necati Bey ve Faik Bey Fırka’nın Merkez Yönetim Kurulu’nu oluşturdular. Rauf Orbay bir Amerikan gazetesine verdiği deme-

cinde, yeni partinin kuruluş amacını, Atatürk'ü devirmek değil, onu ve hükümeti denetlemek ve sürekli bir muhalif grubu canlı tutmak olarak açıkladı.

CHF mebusları ve yandaşları bu yeni oluşumu, İttihat ve Terakki hareketinin yeniden canlandırılması, saltanat ve hilafet yandaşı gerici güç odaklarının ilerici-modern CHF'ye karşı bir komplosu olarak nitelendirdi. CHF'den istifaların yaşanması ve TCF'nin kurulması İnönü hükümetinin istifasına neden oldu. 22 Kasım'da Fethi (Okyar) Hükümeti, İnönü'ye göre daha ılımlı olduğu için TCF mebuslarından güvenoyu aldı.

TCF İstanbul, İzmir, Ankara, Sivas ve özellikle doğu illerinde hızla örgütlendi. TCF, ARMHC ve CHF kökenli askeri-sivil bürokratlar ve siyasilere tarafından kurulmuştu. Buna rağmen ülke çapında örgütlenmeye başlayınca değişik kesimler parti bünyesine dâhil olmaya başladılar. Eski İttihatçılar, ARMHC İkinci Grup üyeleri ve saltanat-hilafet yanlısı unsurlar TCF'ye destek verdi ve partinin yerel örgütlerinde yer aldı. Örneğin TCF'nin İstanbul İl Teşkilatını örgütleyen ve başkanı olan kişi ünlü İttihatçı Kara Vasıf'tır. İstanbul'daki İttihatçı basın da yeni bir muhalif partinin kuruluşunu memnuniyetle karşılayarak TCF'ye büyük destek verdi.

TCF'liler hedef olarak İsmet İnönü'yü seçtiler, Atatürk'ü ise eleştirmekten ve karşılarına almaktan özenle kaçındılar. Atatürk'ün "Cumhurbaşkanı" sıfatıyla "tarafsız (partiler üstü)" kalmasını umut ettiler. Ancak Atatürk, "CHF Genel Başkanı" olduğunu ve bu nedenle "tarafsız" kalamayacağını açıkça ifade etti. Böylece Atatürk TCF'ye karşı net tavır almış oldu. Kuşkusuz bu durum, TCF'yi varlığını sürdürmesi ve etkinliğini artırması konusunda çok zor durumda bıraktı.

CHF iktidarı ile TCF arasında gerginlik artarak devam ettiği sırada doğu illerinde 1925 Şubat'ında dini ve etnik temelli Şeyh Sait İsyanı patlak verdi. Fethi Okyar hükümeti derhal Meclis kararıyla doğu illerinde sıkıyönetim ilan etti ve orduyu asilerin üzerine saldı. TCF sıkıyönetim oylamasında olumlu oy kullanarak alınan önlemler konusunda hükümete tam destek verdi. Kazım Karabekir, Mecliste yaptığı konuşmasında, ayaklanmayı "vatana ihanet" olarak değerlendirdi ayaklanmaları "lanetledi".

Ayaklanmanın durdurulamaması nedeniyle CHF Meclis Grubu Fethi Okyar'a 2 Mart günü güvensizliğini bildirdi. İstifa eden Fethi Okyar'ın yerine İsmet İnönü geçti ve 4 Mart günü yeni İnönü hükümeti kuruldu. Hemen ardından hükümete olağanüstü yetkiler veren Takriri Sükûn Kanunu çıkarıldı ve iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. TCF, henüz yeni yürürlüğe girmiş olan 1924 Anayasası'na aykırı olduğu gerekçesiyle Takriri Sükûn Kanunu'na ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasına karşı çıktı.

Ayaklanma kısa sürede bastırıldı. 15 Nisan'da yakalanan Şeyh Sait ve arkadaşları, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp 29 Haziran günü idam edildiler. Takriri Sükûn Kanunu'na dayanılarak Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Sebilürreşat, Orak-Çekiç, Aydınlık, Seyhan, Saday-ı Hak, İstikbal, Kahkaha, Tanin, Vatan gazeteleri kapatıldı. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde ilk yargılananlar TCF üyeleri değil, solcular oldu. 33 sosyalist tutuklanarak mahkemeye çıkarıldı. Bunlardan 12 kişi

altı ile on yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. Komünist şair Nazım Hikmet Ran “gizli örgüt üyesi olduğu” gerekçesiyle gıyabında on beş yıl hapse mahkûm edildi. Bu karar üzerine Ran, ülkeyi terk edip Moskova’ya sığındı. Bu gibi cezaların ve tutuklamaların amacı sosyalist hareketin gelişmesini engellemektir.

TCF’nin İstanbul’daki binaları polis tarafından basılıp arandı. Fırka’nın örgütlenme çalışmalarını yürütmesi için Urfa, Mardin ve Siverek’e gönderilmiş olan emekli vali Fethi Bey, seferberliğe karşı propaganda yaptığı gerekçesiyle Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanıp beş yıl hapse mahkûm edildi. Ankara İstiklal Mahkemesi, partinin programında yer alan “efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkâr” ifadesi ile “gericiliğin” kışkırtıldığını ileri sürerek hükümetten “gerginin yapılmasını” istedi. Mahkemenin çağırısına kulak veren İnönü Hükümeti, Takriri Sükûn Kanunu’nun kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak 3 Haziran günü TCF’yi kapattı. Böylece yaklaşık altı ay süren ilk çok partili siyasal yaşam deneyimi hükümet kararıyla sona erdirilmiş oldu.

TCF önder kadrosunun siyasal yaşamdan tasfiyesi 1926 yılında Atatürk’e yönelik İzmir Suikastı girişimi sonrasında gerçekleşti. Suikast girişimi bahane edilerek İstiklal Mahkemesi, bir kişi hariç (Halit Akman) bütün TCF mebuslarını tutukladı. Tutuklanan mebuslardan Kazım Karbekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Cafer Tayyar Eğilmez Atatürk’ün özel isteğiyle beraat ettirildiler; geri kalan mebuslar ise değişik cezalara çarptırıldılar. Mebuslardan Arif Canbulat, Ahmet Şükrü, Abidin, Halis Turgut ve Rüştü Paşa suikast girişimiyle doğrudan bağlantıları olduğu gerekçesiyle idam edildiler.

“Suikast girişimiyle ilişkilendirilen TCF’li paşalar bile, ancak ordunun örtük baskısı ve cumhurbaşkanının araya girmesi sonucu beraat ettirilmişlerdir. Hele Ankara’da muhakeme edilen Cavit Bey gibi İttihatçılar suikastla herhangi bir ilgileri kanıtlanmadığı halde, sırf eski kırgınlıklar ve geleceğe ilişkin endişeler nedeniyle asılmışlardır.”²²

Yurt dışına kaçmış olan Rauf Orbay ise on yıl hapse mahkûm edildi. Kazım Karabekir, Refet Bele ve Ali Fuat, Atatürk’ün ölümünden sonra siyasete ve Meclise geri dönebildiler. Diğer bazı kişiler ise ancak 1950’li yıllarda siyasete geri dönebildiler.

3. 2. Serbest Cumhuriyet Fırkası: Güdümlü Muhalefet²³

Şeyh Sait İsyamı ve ardından gelen İzmir suikastı girişimi CHF iktidarına muhalefeti sindirme imkânı verdi. Bu iki olay her türlü muhalif grupların bastırılmasında, dağıtılmasında ve sindirilmesinde iki bahane/gerekçe olarak kullanıldı. Şeyh Sait

²² Tunçay, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, 1968-1969.

²³ Bu bölüm için başvurulan kaynaklar: Cem Emrence, Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006); Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, (İstanbul: Karacan Yayınları, 1982); Tevfik Çavdar, “Serbest Fırka”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2052-2059; Koçak, “Siyasi Tarih (1923-1950), 106-108 ve Kili, a.g.e., 229-232.

İsyanı ve İzmir suikastı ile ilişkisi olsun olmasın fark etmez, muhalif unsurlar bu iki olayla ilişkilendirilerek ya hapse atıldı ya idam edildi ya da sürgüne gönderildi. Muhalif gazeteler ve örgütler kapatıldı. Fakat toplum içinde CHF iktidarına karşı hoşnutsuzluk artarak devam etmekteydi. Her türlü baskıya rağmen bu hoşnutsuzluk her an örgütlü bir siyasal harekete dönüşebilirdi. İşte bunun önüne geçmek amacıyla bizzat Atatürk tarafından Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurduruldu.

Bir güdümlü muhalefet partisi olarak SCF'nin temel işlevi mevcut toplumsal hoşnutsuzluğun şu ya da bu biçimde toplumsal isyana veya örgütlü siyasal muhalefete dönüşmesini engellemek ve toplumsal hoşnutsuzluğu rejim/ Atatürk/CHF karşıtı olmayan güdümlü muhalefet partisine kanalize ederek kontrol etmek idi. Yeni partinin, şikâyetleri dile getiren ve iktidara ulaştıran bir aracı kurum olması planlandı. Böylece, CHF iktidarı ile toplum arasında var olan gerginliğin²⁴ yumuşatılması amaçlandı. Ayrıca Feroz Ahmad'ın yorumuna göre SCF'den beklenen;

“İktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası'na ılımlı bir muhalefet sunması ve Türkiye'nin Batı, özellikle Batılı mali çevreler nezdindeki itibarını artırmasıydı. Rejim, kitlelerden öylesine kopuktu ki, yeni partinin hükümeti açıkça eleştirecek olan önderlerinin devlet korumasına muhtaç olacağına içtenlikle inanıyordu. Oysa gerçekte halk, iktidar partisinden çok uzaklaşmış durumdaydı ve muhalefeti büyük bir coşkuyla karşıladı.”²⁵

İşte böyle bir ortamda SCF, 12 Ağustos 1930 tarihinde resmen kuruldu. Yeni partinin kuruluş çalışmaları, Atatürk'ün Harp Akademisi yıllarından beri yakın arkadaşı olan Büyükelçi Fethi Okyar'ın Paris'ten yurda dönüşüyle başladı. Üç-dört aylık yoğun çalışma ve müzakerelerden sonra yeni partinin Fethi Okyar başkanlığında kurulmasına karar verildi. Bu durum 11 ve 12 Ağustos tarihlerinde karşılıklı iki mektup ile kamuoyuna duyuruldu:

“Cumhuriyet Halk Fırkası'nın mali, iktisadi, dâhili, harici siyasetlerinin birçok noktalarına aykırı bulunan ayrı bir fırka ile siyasi mücadele sahnesine atılmak arzusundayım. Zat-ı devletleri Reiscicumhur olduktan maada şimdiye kadar mensup bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da umumi reisi olmaları dolayısıyla işbu arzumun nazar-ı devletlerinde ne yolda kabul buyurulacağını bilmek lüzumunu hissediyorum” (Fethi Bey)

²⁴ Şerif Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tarihi Merkez-Çevre çelişkisi ve çatışmasına dayanır. Merkez'i, Osmanlı hanedanlığı ve padişaha bağlı askeri-sivil bürokrasi oluşturuyordu. Çevre ise köylüleri, çiftlik beylerini, loncaları, eşrafi, ayanı, esnafı, dini cemaatleri/tarikatları içeriyordu. Bu Merkez-Çevre çatışması modern Cumhuriyete bir Osmanlı mirası olarak geçti. Cumhuriyetle birlikte Merkez, modernleşmeci/Batıcı askeri-sivil bürokrasidir ve CHF/CHP bu Merkezin partisidir. CHF/CHP iktidarı ile Çevre (köylüler, toprak beyleri, esnaf, eşraf, ayan, dini cemaatler/tarikatlar) arasında Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarından itibaren çelişki/çatışma yaşandı. Bkz.: Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkisi”, Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, (İstanbul: Der Yayınları, (yayın tarihi yok)), 123-146.

²⁵ Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, 169.

“Reisicumhur bulunduğum müddetçe Reisicumhurluğun üzerime verdiği yüksek ve kanuni vazifeleri, hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı adil bir şekilde ve tarafsız yapacağıma ve laik cumhuriyet esası dâhilinde fırkanızın her nev’i siyaset faaliyeti ve ceryanlarının bir engele uğramayacağına inanabilirsiniz.”
(Gazi Mustafa Kemal) ²⁶

“İzin-onay” prosedürü ile kurulan yeni partinin genel başkanı Fethi Okyar, Genel Sekreteri Nuri Bey (Conker) oldu. CHF milletvekilleri Senih Bey, Nakiyettin Bey, Tahsin Bey (Uzel), Haydar Bey (Yuluğ), Ahmet Bey (Ağaoğlu), İbrahim Süreyya (Yiğit), Reşit Galip, Refik İsmail, Mehmet Emin (Yurdakul) ve Süreyya Bey (İlmen) ise SCF’nin kurucu üyeleri oldular.

Parti’ye, Atatürk’ün isteği ve teşvikleri doğrultusunda, görece daha liberal olan ve İsmet İnönü’nün devletçi politikalarını eleştiren CHF’li vekiller katıldılar. Parti’nin programında ilk göze çarpan nokta, daha fazla “iktisadi liberalizm” istenmesi oldu. Partinin programı Fethi Okyar tarafından yazıldı ve Ahmet Ağaoğlu, Reşit Galip, Nuri Conker, Tahsin Uzel tarafından kontrol edilip bazı düzeltmeler yapıldı. Ardından program Atatürk’e sunuldu. Atatürk “gerekli” düzeltmeleri yaptıktan sonra program son halini aldı. Özel girişimciyi desteklemek, devletin iktisadi faaliyetlerini ve müdahalelerini sınırlandırmak, yabancı sermayeye güvence vermek, dış ticareti kolaylaştırmak, dış finans çevreleri ile iyi geçinmek, vergi sisteminde değişiklikler yapmak gibi liberal düşünceler SCF’nin programında yer alıyordu. Bu yönüyle İstanbul’daki iş çevrelerini ve Anadolu’daki toprak beylerini cezbeden program, aynı zamanda ağır vergileri ve yoksulluğu eleştirmesi nedeniyle yoksul köylülerin ve küçük esnafın da sempatisini çekiyordu.

Toplumsal hoşnutsuzluğun yüksek olduğu durumlarda muhalefet partisi, iktidar tarafından denetim altında tutuluyor olsa da kaçınılmaz olarak hoşnutsuz yığınların istekleri tarafından etkilenir. Bu durum, “güdümlü” SCF için de geçerli idi. Atatürk’ün en yakın arkadaşları ve takipçileri tarafından kurulmuş olan ve ideolojik olarak modernleşmeci-liberal bir karakter taşıyan SCF, örgütlenme alanı genişledikçe daha başka unsurları da içermeye başladı. Böylece SCF çatısında beş ana grup yer almaya başladı: (i) CHF’li olup da İsmet İnönü’ye karşı olanlar, (ii) CHF’nin uyguladığı devletçi politikalarından zarar gören ve bu nedenle CHF’ye karşı olan yerel eşraf, (iii) Cumhuriyete ve laikliğe karşı olan çevreler, (iv) daha demokratik bir siyasal rejim ve toplum beklentisi içinde olan çevreler, (v) iktisadi sıkıntı çeken halk yığınları (köylüler, alt kademe memurlar, işçiler, işsizler, küçük esnaf).

Toplumun hemen hemen her kesiminden ilgi gören ve yoksul halk yığınları tarafından bir “umut kapısı” olarak algılanan SCF, kurulduğu ilk günden itibaren toplumsal hoşnutsuzluk ve muhalefet tarafından etkilenmeye başlamıştı. Halk yığınlarının partiye olan ilgisi tüm açıklığı ile Fethi Okyar’ın İzmir gezisinde ortaya çıktı. SCF kurmaları 4 Eylül 1930 günü İzmir limanına vardıklarında büyük bir kalabalık tarafından büyük coşkuyla karşılandı. Kalabalık, Fethi Okyar’ı kalacağı otele (İzmir Palas) kadar takip etti ve böylece otel önünde büyük bir kitle toplandı.

²⁶ Çavdar, a.g.e., 2054.

Dönemin İzmir Valisi “güvenlik gerekçesiyle” Fethi Okyar’ın ertesi gün (5 Eylül) yapacağı konuşmaya “izin veremeyeceğini” açıkladı. Fethi Okyar bu durumu, Ankara’da bulunan Atatürk’e bir telgraf çekerek bildirdi ve Cumhurbaşkanı’ndan yardım istedi. Atatürk, Ankara’dan İzmir’e Fethi Okyar’ı destekleyen bir telgraf çekti. Böylece, SCF’nin düzenlemeyi planladığı 5 Eylül mitingi önündeki siyasi-bürokratik engeller kalkmış oldu.

Fakat bir provokasyon SCF yandaşı kitleyi kıskırttı: İzmir’de yayımlanan CHF yanlısı Anadolu Gazetesi, CHF Denizli milletvekili Haydar Rüştü Bey’in SCF aleyhine ağır ithamlarda bulunan bir makalesini yayımladı. Bu yazıyı protesto etmek amacıyla SCF taraftarları gazeteye ve CHF il binasına doğru yürüyüşe geçtiler. Yürüyüşü engellemek isteyen İzmir polisi ile göstericiler arasında çatışma çıktı. Silah kullanan polise taş ile karşılık verildi. Çatışma esnasında 15 kişi yaralandı. En kötüsü ise, 12 yaşındaki bir çocuk polis silahından çıkan kurşun ile öldü. Ölen çocuğun babası çocuğunun ölü bedenini kucağında taşıyarak Fethi Okyar’ın huzuruna çıkıp “kurtar bizi” diye haykırdı.

Böylece basit bir parti mitingi, “yoksulluğa ve zulme” karşı adeta bir toplumsal isyana dönüştü. 5 Eylül olaylarını İzmir ve çevresindeki işçi grevleri takip etti. CHF hükümeti ve mebusları, Meclis oturumlarında ve gazetelerde, hem 5 Eylül olaylarından hem de İzmir grevinden SCF’yi sorumlu tutan ve bu olaylardan dolayı SCF’yi ağır biçimde suçlayan açıklamalar yaptılar. Giderek sertleşen tartışmalar sürecinde Atatürk, açıkça CHF safında yer aldı. Cumhurbaşkanı, kendisinin “CHF Genel Başkanı” olduğunu ve bu “bağın hiç bir zaman çözülmeyeceğini” yandaş Cumhuriyet Gazetesi aracılığıyla kamuoyuna ve SCF’ye bildirdi.

Olayların hemen ardından yapılan belediye seçimlerinde SCF adayları 502 belediyenin 40’ını kazandı. Bu durum CHF’yi ve Atatürk’ü tedirgin etti. Parti’nin sonunu getiren olay ise seçimlerden hemen sonra yaşandı: SCF Genel Başkanı Fethi Okyar, CHF’nin ve hükümetin seçimlere hile karıştırdığını iddia ederek bu konuda bir önerge verdi. CHF mebusları Fethi Okyar’ı ve partisini “rejim düşmanlığı” ile suçladılar. Mecliste yaşanan bu sert tartışmalar üzerine bir açıklama yapan Cumhurbaşkanı Atatürk, açıkça CHF’nin yanında, SCF’nin karşısında yer aldı. Bunun üzerine Fethi Okyar 16 Kasım akşamı Atatürk’le görüştü. İkili görüşmede Okyar, “partiler üstü” olması gereken Cumhurbaşkanlığı makamının “iktidar ile muhalefet arasında tarafsız kalmayacağını”, CHF’yi “kollayacağını” öğrendi. Bunun üzerine Okyar ve diğer parti yöneticileri SCF’yi feshetme kararını aldılar. Ertesi gün partinin kapanış dilekçesi Dâhiliye Vekâleti’ne verilerek 99 günlük SCF feshedildi. Böylece, bizzat Atatürk tarafından arkadaşı Fethi Okyar’a kurdurulan “güdümlü muhalefet partisi”, güdümden çıkmaya başlayınca 17 Kasım 1930 tarihinde resmen kapatılmış oldu.

4. DEMOKRAT PARTİ’NİN KURULUŞU VE İKTİDAR DEĞİŞİMİ²⁷

1945-1950 döneminde 28 yeni siyasal parti kuruldu: 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi; 1946 yılında Demokrat Parti, Sosyal Adalet Partisi, Liberal Demokrat Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Ergenekon Köylü ve Çiftçi Partisi, Arıtma Koruma Partisi, İslam Koruma Partisi ve Yurt Görev Partisi; 1947 yılında İdealist Parti ve Türk Muhafazakâr Partisi; 1948 yılında Türkiye Yükselme Partisi, Millet Partisi, Öz Demokratlar Partisi, Serbest Demokratlar Partisi ve Müstakil Türk Sosyalist Partisi; 1949 yılında Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi; 1950 yılında Müstakiller Birliği, Çalışma Partisi, Liberal Köylü Partisi, Demokrat İşçi Partisi ve Bağımsızlar Siyasi Derneği.²⁸ Bunlardan en güçlüsü ve önemlisi hiç kuşkusuz Demokrat Parti (DP) idi.

CHP karşıtı toplumsal hoşnutsuzluk ve muhalefet yukarıda ifade edildiği gibi daha 1920’li ve 1930’lu yıllarda gelişti. Bu hoşnutsuzluk ve muhalefet İkinci Dünya Savaşı yıllarında daha da arttı. Savaş sonunda CHP iktidarı karşısında son derece güçlü bir muhalefet mevcuttu. CHP’nin ise savaş öncesinde olduğu gibi muhalefetin örgütlenmesini engelleyecek gücü yoktu artık. Ayrıca iyice olgunlaşmış ve güçlenmiş olan toplumsal muhalefeti ikinci bir SCF (güdümlü muhalefet partisi) kurdurarak kontrol edilebilmek de mümkün değildi artık.

Savaşın daha ilk günlerinde başlayan karaborsa ve ihtikâr, bunu yapan kent ticaret burjuvazisinin sermaye birikimini hızla artırdı. Ayrıca, ekonomiyi denetlemek amacıyla çıkarılan Milli Koruma Kanunu sadece sanayi ve ticaret burjuvazisini destekleyecek şekilde yorumlanıp uygulanınca, bu kesimlerin elindeki sermayenin büyüme hızı daha da arttı. Böylece büyük kentlerde yoğunlaşan sanayi ve ticaret burjuvazisi yıllardır özlemini duydukları birikimi ellerinde toplamayı başardılar. Öte yandan kırsal alanda savaş nedeniyle ürün arzında büyük düşüş yaşandı. Bu durumu fırsat bilen büyük toprak sahipleri ürünlerini olabildiğince yüksek fiyattan sattılar. Böylece kırsal alanda büyük toprak sahiplerinin elinde de büyük sermaye birikimi gerçekleşti.

Eğer bir yerde büyük miktarda hızlı sermaye birikimi var ise ve bu birikim emekçi kitlelere yansıtılmıyorsa o yerde aynı zamanda hızla yaygınlaşan büyük yoksulluk da vardır. Bu, kapitalist üretim tarzının yapısal bir özelliğidir. Dolayısıyla, savaş yıllarında burjuvazi ve toprak ağaları hızla daha fazla zenginleşirken köylüler,

²⁷ Bu bölüm için kullanılan temel kaynaklar: Çavdar, “Demokrat Parti”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2060-2068; Nihal Kara İncioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, (İstanbul: Der Yayınları, (yayın tarihi yok)), 265-275; Koçak, “Siyasi Tarih (1923-1950)”, 131-154; Tunçay, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, Türkiye Tarihi, Cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980, (Ed.) Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 177-187; Baskın Oran, “Dönemin Bilançosu (1945-1960)”, Türk Dış Politikası, Cilt 1: 1919-1980, (Ed.) Baskın Oran, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 479-498.

²⁸ İlhami Soysal, “Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucular”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2015-2016.

memurlar, esnaflar (küçük burjuvazi) ve işçiler hızla daha fazla fakirleşti. Ücretler ile fiyatlar arasındaki uçurum savaş yılları boyunca sürekli ücretlerin aleyhine bozuldu. Ayrıca vergi yükü büyük ölçüde işçiler, köylüler, memurlar ve esnafın sırtına bindi. Bu durum, adı geçen toplumsal sınıfların/grupların hızla yoksullaşmasına neden oldu. Yoksullaşma sürecine tepki gösteren ve yoksullaşmadan dolayı iktidarı suçlayan çevreler CHP iktidarının sert baskısına maruz kaldılar.

Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu hem burjuvazinin hem de toprak ağalarının CHP iktidarına olan güvenini sarstı. Çünkü bu tip vergiler ve kanunlar savaş ekonomisinden elde edilen büyük sermaye birikimini tehdit ediyordu. Böylece CHP iktidarının karşısına hem maddi yönden güçlenmiş hem de iktidara olan güveni zedelenmiş güçlü bir muhalefet ortaya çıktı: Burjuvazi ve toprak ağaları. Buna bir de savaş ekonomisi ortamında iyice fakirleşen ve çeşitli baskılara maruz kalan yoksulların muhalefeti eklendi: işçiler, köylüler, memurlar, esnaflar. Siyasal muhalefetin parasal gücü burjuvazi ve toprak ağalarından, oy gücü ise yoksul halk yığınlarından geliyordu. Yani CHP iktidarına karşı güçlü bir muhalefet partisinin ortaya çıkabilmesi için gerekli olan iç ekonomik-toplumsal koşullar savaş sonunda iyice olgunlaşmış durumdaydı.

Bu koşullara önemli bir destek dışarıdan geldi: İkinci Dünya Savaşı sonunda faşist güçler (Almanya, İtalya, Japonya) yenildi. Savaşın galipleri liberal demokrasiler (ABD, İngiltere, Fransa) ve SSCB oldu. Savaşın bitişiyle birlikte Avrupa, “Kapitalist Batı-Sosyalist Doğu” şeklinde ikiye ayrıldı. Kapitalist Batı Avrupa devletleri ile ABD ittifak kurarak kapitalist Batı Bloğu’nu oluşturdu. Buna karşılık SSCB ile sosyalist Doğu Avrupa devletleri sosyalist Doğu Bloğu’nu meydana getirdi. İngiltere SSCB’yi “Demir Perde” ilan ederken, ABD kendisini ve Batı Avrupalı dostlarını “Özgür Dünya” olarak adlandırdı. Faşizmi yenen ve “Demir Perde”ye karşı yeni bir savaş (Soğuk Savaş) başlatan “Özgür Dünya”da “tek partili otoriter” rejimlere yer yoktu artık. Çünkü “Özgür Dünya” iktisadi olarak kapitalizmi, siyasi olarak ise çok partili liberal demokrasiyi içeriyordu. Bu nedenle ABD, iktisadi alanda zaten kapitalist olan Türkiye’nin siyasi alanda “çok partili hayata” geçerek “Özgür Dünya”ya katılmasını ve böylece “Demir Perde”ye karşı mücadele etmesini istedi. Yani “tek partili” kapitalist Türkiye’nin “çok partili” kapitalist Türkiye haline gelmesi ve böylece hem ekonomisiyle hem de siyasetiyle “Özgür Dünya”ya uygun bir devlet/ülke olması istendi.

Savaşın sona ermesiyle birlikte ABD, İnönü’ye ve CHP iktidarına “çok partili hayata geçiş” ve “komünizmle mücadele” konusunda baskı uygulamaya başladı. Örneğin, ABD Kongresi’nde Truman Doktrini konuşulurken Ohio Temsilcisi George Bender, CHP yönetimini “küstah bir diktatörlük” olarak nitelendirdi. Ayrıca Amerikalı işadamları, dönemin en zengin Türk burjuvazisi olan Vehbi Koç’a, “Türkiye’de huzurlu bir iktidar-muhalefet ilişkisi istediklerini” söylediler. Bu, sadece ABD hükümetinin değil aynı zamanda Amerikan kapitalist sınıfının da CHP iktidarına çok partili hayata geçilmesi yönünde baskı uyguladığının bir göstergesidir. “Özgür Dünya”nın hamisinden gelen bu istekleri en iyi biçimde karşılayabilmek için Cumhurbaşkanı İnönü ve CHP iktidarı 1945 sonrasında üç temel politika uyguladı.

(1) *İktisadi liberalleşme*: 15 Şubat 1945’te oto ithalatı serbest bırakıldı; Amerikan Marshal Planı kabul edildi; 7 Eylül 1946’da devalüasyon yapılarak Türk Lirası’nın değeri düşürüldü ve ABD Doları’na göre ayarlandı; 11 Mart 1947’de IMF ile Dünya Bankası’na üye olundu; Kasım 1947’de toplanan CHP’nin 7. Büyük Kurultayında devletçilik ilkesi yumuşatıldı; özel sektöre daha fazla önem/destek verilmeye başlandı; dış ticaret üzerindeki devlet kontrolü yumuşatıldı.

(2) *Komünizme karşı mücadele*: 4 Aralık 1945’te İstanbul’daki Tan gazetesi ve sol kitaplar satan yayınevleri yağmalandı; 11 Aralık 1946 tarihinde TBMM “üniversitelerdeki sol akımların önlenmesi gerektiği” kararını aldı; 16 Aralık’ta iki sol parti (Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi) kapatıldı; 1946 yılı sonuna kadar solcu sendikalar ve dernekler kapatılarak sosyalist hareket yasal siyasetin dışına itildi; 20 Ocak 1947 tarihli sendikalarla ilgili yeni yasa “milliyetçi olmayan ve sınıf temeli üzerine kurulu olan” sendikaların kurulmasını yasakladı ve bu tür sendikaları kuranların “hapis cezasına çarptırılacağı” duyuruldu; 27 Ocak’ta okullar dışında din eğitime izin verildi; 18 Nisan’da Mehmet Ali Aybar’ın Zincirli Hürriyet matbaası tahrip edildi; 2 Temmuz’da din kurslarına izin verildi; Truman Doktrini kapsamında ABD’den askeri yardım alınmaya başlandı; 11 Ocak 1948’de Prof. Pertev Nail Boratav, Doç. Behice Boran, Prof. Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Adnan Cemgil, Azra Erhat ve 11 Haziran’da Muzaffer Şerif Başoğlu solcu oldukları için Ankara Üniversitesi’nden atıldılar; 2 Nisan’da sosyalist şair Sabahattin Ali öldürüldü; 4 Haziran’da Ankara İlahiyat Fakültesi açıldı; 25 Kasım’da ilkokullara isteğe bağlı din dersi kondu; 15 Ocak 1949’da on ilde imam-hatip lisesi açıldı; Köy Enstitüleri’nin mimarı İsmail Hakkı Tonguç, 28 Mart’ta görevinden alınıp bir liseye resim öğretmeni olarak tayin edildi; 29 Mart 1950’de türbeler açıldı.

(3) *Siyasi liberalleşme*: 1944 sonbaharında kapatılmış olan gazeteler 22 Mart 1945’te tekrar açıldı; CHP’nin tüzüğünde yer alan “Millî Şef” unvanı ve “Değişmez Genel Başkanlık” makamı Mayıs 1946’da toplanan Olağanüstü Kurultayda kaldırıldı ve bundan böyle parti genel başkanının kurultaylar tarafından seçilmesine karar verildi; aynı kurultayda dernek kurma özgürlüğünü kısıtlayan maddeler parti tüzüğünden çıkarıldı; göstermelik olarak oluşturulan “Müstakil Grup” kurultayda kaldırıldı; 5 Haziran’da sınıf esasına dayalı parti kurma izni verildi; üniversitelere bilimsel ve idari özerklik veren yeni bir yasa çıkarıldı; hükümete gazete kapatma yetkisi veren Basın Kanunu’nun 50. Maddesi 1946 yılında, valilere olağanüstü yetkiler tanıyan Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu’nun 18. Maddesi 1948 yılında ve İstiklal Mahkemeleri 1949 yılında kaldırıldı; CHP’nin 7. Kurultayında “parti-devlet özdeşliği”ne son verildi ve böylece parti görevleri ile devlet görevleri birbirlerinden ayrıldı; aynı kurultay partinin iç işleyişini daha fazla demokratikleştirdi; 1945’ten 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar yüzlerce yeni gazete ve dergi açıldı; 1945-1950 döneminde 28 yeni siyasal parti kuruldu.

Savaş sonrasında yeni iç ve dış dinamikler CHP iktidarı üzerinde büyük baskı oluşturdu. Bu iç-dış dinamikler/baskılar, Cumhurbaşkanı İnönü’yü ve CHP hükümetini demokratikleşme-liberalleşme yönünde adımlar atmaya mecbur kıldı. Böylece tek partili otoriter siyasetten çok partili rekabetçi siyasete geçişin koşulları

hazırlandı. Savaş sonrası yeni gelişmeleri (iç-dış dinamikleri) doğru analiz eden tecrübeli siyasetçi ve devlet adamı İnönü, 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında demokratikleşme yönünde adımlar atılacağına sinyali verdi:

“Memleketimizin siyasi idaresi, Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlerle lüzum gösteren darlıkları ortadan kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında, demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecekler... Büyük Meclis... memleketin, sarsıntılara uğramadan daha ziyade ilerlemesini temin edecektir... BMM'nin kudretli elinde olan millet idaresi demokrasi yolunda gelişmesine devam edecektir.”²⁹

1 Kasım 1945 tarihinde yaptığı Meclis açış konuşmasında ise Cumhurbaşkanı İnönü, Türk siyasal hayatının bir muhalefet partisine ihtiyaç duyduğunu ifade etti:

“...Bizim tek eksliğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır... Şunu biliriz ki, bir siyasi kurul içinde prensipte ve yürütmeye arkadaşlarına taraftar olmayanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla, bunların, kanaatleri ve programları ile açıktan karşı durum almaları, siyasi hayatımızın geleceği için yapıcı bir tutumdur.”³⁰

CHP içerisinde ilk muhalefet 1945 bütçe tartışmaları sırasında ortaya çıktı. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur ve Emin Sazak hükümetin ekonomi politikasını eleştirdiler. Özellikle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu sert biçimde eleştirerek bunun “faşist” nitelikli bir kanun olduğunu iddia ettiler. Tartışmayı takip eden günlerde Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü CHP grubuna tarihi bir önerge sundular.

“Dörtlü Takrir” olarak bilinen bu önerge ile; Anayasanın halkçı ruhunu boğan, TBMM'nin demokratik biçimde işlemlerini engelleyen ve siyasi alanda demokratik müesseselerin gelişmesini engelleyen kanunların ve CHP tüzüğünde yer alan bazı anti-demokratik maddelerin değiştirilmesi talep edildi. CHP grubu önergeyi reddedince Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan Gazetesi'nde CHP iktidarını sert biçimde eleştiren yazılar yayımlamaya başladı. Bunun üzerine iki milletvekili 21 Eylül 1945'te partiden ihraç edildi. İhraç kararını kımayan Refik Koraltan da aynı akıbete uğradı. Celal Bayar ise bu üç ihraççı protesto etmek amacıyla hem milletvekilliğinden hem de parti üyeliğinden istifa etti. Hemen akabinde 1 Aralık'ta yeni parti kurma çalışmaları başlatıldı.

Bunun üzerine Cumhurbaşkanı İnönü, Celal Bayar'ı Çankaya Köşkü'ne davet etti. Toplantıda üç konuda uzlaşmaya varıldı: (i) Savaş sonrasında yeniden şekillenen dünyada Batı Avrupa ve ABD tarafından dışlanmamak için çok partili hayata

²⁹ İncioğlu, a.g.e., 269.

³⁰ A.g.e., 270.

geçmek gerekir. Ama bunu yaparken çok dikkatli olunmalıdır. Dikkat edilecek husus Atatürk’ün emanet ettiği ilkelere taviz vermemek ve özellikle irticadan kaçınmaktır. (ii) Dış politika konularında birlikte hareket edilecektir. (iii) CHP iktidarı yeni kurulacak olan partiye güçlük çıkarmayacaktır.

“İnönü-Bayar Uzlaşması”nın 1. Maddesi, “Atatürkçü ilkeler”e uymayan partilere karşı çıkararak çok partili siyasetin sınırlarını çizmiş oldu. Ayrıca gerçek niyetin demokratikleşme değil, merkez kapitalist devletleri (ABD ile Batı Avrupalı devletleri) memnun etmek olduğu resmen açıklanmış oldu. Bu toplantıdan hemen sonra Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğünde Demokrat Parti 7 Ocak 1946 günü resmen kuruldu. DP’nin sınıfsal temelini İstanbul merkezli Türk millî burjuvazisi ve kırsal kesimlerdeki Türk toprak ağaları oluşturdu. Parti’nin Genel Başkanı Celal Bayar İstanbul iş çevrelerini, Adnan Menderes ise büyük toprak sahiplerini temsil ediyordu. Nitekim 1950’de partinin Genel Başkanlığına ve Başbakanlığa yükselecek olan Menderes’in kendisi bir toprak ağasıydı.

DP’nin kuruluşu Cumhurbaşkanı İnönü’yü ve CHP’yi ilk başlarda rahatsız etmedi. Çünkü İnönü ve CHP, iç-dış dinamiklerin baskısı altında mevcut tek partili sistemi daha fazla devam ettirmenin artık imkânsız olduğunu görüyordu. Daha da önemlisi CHP yönetimi, tek partili sistemde ısrar edilmesinin CHP açısından son derece olumsuz sonuçlar doğurabileceğini tahmin ediyordu. İnönü’nün direktifleri doğrultusunda Falih Rıfkı Atay, CHP’nin sözcülüğünü yapan Ulus Gazetesi’nde “Yeni Bir Muhalefet Partisi” başlıklı yazısını yayımladı (3 Aralık 1945). Bu yazısında Atay, yeni bir partinin kurulmasından CHP’liler olarak “memnun” olacaklarını ifade ediyordu.

“Celal Bayar’ın Kemalizm davasına ve Türk devrim geleneklerine uygun bir muhalefet partisi kurmaya ve işletmeye muvaffak olmasını biz de en aşağı kendisi ve arkadaşları kadar dilemekteyiz. Celal Bayar bizim partimizde (CHP’de) fazileti, dürüstlüğü ve ülkücülüğüyle şöhret kazanmıştır. Karşımızda bu vasıfta bir liderin muhalefet partisini kurmasından memnun olmamak imkânı var mıdır?”³¹

DP’nin merkezi örgütlenmesi Genel Başkan, Genel İdare Kurulu ve Merkez Haysiyet Divanı olmak üzere üç organdan oluşuyordu. Yerel örgütlenme ise il, ilçe, bucak ve ocak örgütlerinden oluşuyordu. Tüzüğe göre milletvekili adaylarının tamamı merkezdeki Genel İdare Kurulu tarafından (yerel örgütlerce değil) seçiliyordu. Dolayısıyla, CHP’nin işleyişini anti-demokrat bulan ve eleştiren DP’nin kurucu liderleri kendi partilerini hiç de daha demokratik biçimde yönetmiyorlardı. CHP içinden yetişmiş olan DP’li liderler, CHP’nin merkezîyetçi-otoriter parti anlayışını özümsemiş ve yeni kurdukları partilerine taşımışlardı.

Parti programı taslağı DP Genel Başkanı Celal Bayar tarafından Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda CHP Genel Başkanı olan İnönü’ye sunuldu. İnönü program taslağını

³¹ Atay’dan aktaran Ali Gevgilili, Yükseliş ve Düşüş, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987), 39. Alıntı içinde yer alan parantez bana aittir.

“uygun”buluncataslakDP’ninprogramıhalinegeldi.MetinToker’insözleriyle“Müstakbel Demokrat Parti’nin programı, hükümete verilmezden önce, Cumhurbaşkanı Milli Şef İsmet İnönü’nün vizesinden geçti. Bunu, ona bizzat Celal Bayar götürdü.”³²

CHP Genel Başkanı’nın onayından geçen DP programı iki temel ilkeye dayanıyordu: liberalizm ve demokrasi. Devletin ekonomik faaliyetlerini ve ekonomiyemüdahalesini sınırlandırmak, özel mülkiyeti korumak ve geliştirmek, özel sektörü ve girişimciyi desteklemek ve dış ticareti kolaylaştırmak partinin ekonomi politikasını oluşturuyordu. Ayrıca program, ülke kalkınmasının tarıma dayanacağını belirtiyordu. Bu kalkınma anlayışı, parti içindeki büyük toprak sahiplerinin ağırlığını gösteriyordu. Parti programının ikinci ilkesi (demokrasi) ise “soyut özgürlük” anlayışını içeriyordu. BM İnsan Hakları Beyannamesi ve Ana Sözleşmesi’nde yer alan temel hak ve özgürlükler demokrasi olarak algılanıp savunuluyordu. Fakat bu hak ve özgürlüklerin nasıl uygulanacağı ve ihlal edildikleri takdirde nasıl koruma altına alınacağı belirtilmiyordu. Yani parti programında yer alan demokrasi ilkesi, ayakları yere basmayan zayıf bir ilke olarak kaldı. Demokrasi, gerçek hayata uygulanmaktan çok CHP iktidarını eleştirmek ve yıpratmak için DP tarafından “ideolojik söylem/araç” olarak kullanıldı.

DP henüz örgütlenme aşamasındayken CHP’nin kontrolündeki Meclis tek dereceli seçim yasasını kabul etti ve 1947’de yapılması gereken seçimleri 21 Temmuz 1946 tarihine alarak dağıldı. DP seçimlerin erkene alınmasını protesto etti. DP içinde bu seçimlere girilip girilmemesi konusunda tartışma yaşandı. Tartışmalardan, yeni kurulan partiyi yasal alanda kamuoyuna tanıtmak amacıyla seçime girilmesi yönünde karar çıktı. “Tek dereceli, açık oy, gizli sayım, çoğunluk seçim sistemi” olarak yapılan seçimlerde DP 465 sandalyenin 62’sini kazandı.

DP ve DP yanlısı basın, CHP’yi seçimlere hile karıştırmakla suçladı. Bunun üzerine CHP iktidarı, DP yandaşı basını susturmak amacıyla Basın Kanunu’nda değişikliğe gitti. Kanun değişikliği sırasında Meclis içinde DP ile CHP arasında sert tartışmalar yaşandı. Basın özgürlüğünü sınırlandıracağı gerekçesiyle DP, Basın Kanunu’nda önerilen değişikliğe karşı çıktı. Bu tartışmaların yaşandığı günlerde ilk resmi devalüasyon 7 Eylül 1946’da yapıldı. Bu devalüasyon ile Dolar/TL paritesi 1:1,28’den 1:2,80’e yükseltildi.³³ Böylece Türk lirasının değeri ilk kez ABD dolarına göre ayarlanmış oldu. Liranın değer yitirmesi nedeniyle ithalat malları birkaç hafta içinde pahalılaştı, dış borç arttı ve ücretli kesim yoksullaştı. DP muhalefeti bu durumu CHP’ye karşı bir propaganda aracı olarak kullandı. Ekonomiyle ilgili tartışmalar 1947 bütçe görüşmeleri sırasında sertleşti. Bütçe tasarısı tartışılırken Başbakan Recep Peker’in sert ifadelerine tepki olarak DP’li vekiller Meclisi terk ettiler. Cumhurbaşkanı İnönü’nün devreye girmesiyle DP’li vekiller dokuz gün sonra 27 Aralık’ta Meclise geri döndüler.

Kuruluşunun birinci yıl dönümünde DP’nin Birinci Büyük Kurultayı toplandı (7 Ocak 1947). Kurultayda kabul edilen Hürriyet Misakı dört noktaya vurgu yapıyordu: (i) Anayasaya aykırı tüm antidemokratik hüküm ve yasalar kaldırılmalıdır, (ii) muhalefete tam güvence sağlayan yeni bir seçim yasası dü-

³² Toker’dan aktaran a.g.e., 41-42.

³³ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, 98.

zenlenmelidir, (iii) iktidar partisi partizanlıktan vazgeçmelidir, (iv) Cumhurbaşkanlığı görevi ile parti genel başkanlığı görevi birbirinden ayrılmalıdır.

Doğal olarak Hürriyet Misakı, CHP’nin ve yandaş basının sert eleştirilerine hedef oldu. Hatta anlamsız biçimde CHP’liler DP’yi, Hürriyet Misakı’ndan dolayı “komünistlik yapmakla” suçladılar. Oysa Hürriyet Misakı’nın komünizmle yakından uzaktan hiçbir alakası yoktu. Zaten DP gibi burjuvaziye ve toprak ağalarını temsil eden bir partinin “komünist misak” hazırlaması düşünülemezdi. Dolayısıyla, ya dönemin CHP’lileri komünizmin ne olduğunu bilemeyecek kadar cahildiler ya da yeni kurulmuş olan DP’yi milliyetçi ve muhafazakâr kitleler nezdinde yıpratmak amacıyla “komünistlik” ile suçladılar. DP Genel Başkanı Celal Bayar ile CHP’li Başbakan Recep Peker arasında sert tartışmalar ve gerginlik Temmuz ayına kadar sürdü. Başbakan Recep Peker’in sert tavrına rağmen Cumhurbaşkanı İnönü daha yumuşak bir tavır sergiledi ve muhalefete güvence veren ünlü “12 Temmuz (1947) Beyanname”ni yayımladı:

“Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kütlesi ise, iktidarın şu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdani rahatlığı ile düşünebilecektir.”³⁴

Takip eden günlerde İnönü, yanına DP’li Nuri Örsü alarak yurt gezisine çıktı ve uğradığı illerde DP il örgütlerini ziyaret etti. Böylece Başbakan Peker’in, CHP’nin ve yandaş basının DP’ye yönelik sert tutumları yumuşamaya başladı. Recep Peker, partisinin Genel Başkanı olan İnönü’nün desteğini yitirince başbakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Peker’in istifası üzerine Cumhurbaşkanı İnönü, Peker’den çok daha ılımlı bir siyasetçi ve devlet adamı olan Dışişleri Bakanı Hasan Saka’yı yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi (10 Eylül 1947).

İlimli Saka hükümeti kurulduktan sonra DP, CHP’ye ve hükümete karşı sert eleştirilerini yumuşattı. Bu “yumuşama”dan hoşnut olmayanlar (Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni ve Sadık Aldoğlu) DP’den ayrılarak Millet Partisi’ni (MP) kurdular. 1953 yılında DP iktidarı, kendisine rakip olabileceği endişesiyle bu partiyi mahkeme kararıyla kapatacaktır. Böylece “Demokrat” Parti, iktidara geldikten sonra “Demokrat” olmadığını gösterecektir.

CHP hükümeti 17 Ekim 1948 tarihinde ara seçime gitme kararı alınca DP ile MP, yeni bir seçim kanununun hazırlanmasını talep etti. Başbakan Hasan Saka muhalefetin önerilerine uygun bir seçim kanunu çıkarmayınca iki muhalefet partisi de ara seçime katılmadı. Ara seçimden sonra CHP içinde Başbakan Saka’ya karşı muhalefet gelişti. Parti içinden gelen baskılara daha fazla dayanamayıp görevinden istifa eden Saka’nın yerine Ord. Prof. Dr. Şemsettin Günaltay geçti ve yeni CHP hükümetini kurdu (16 Ocak 1949). 20 Haziran 1949’da DP’nin İkinci Büyük Kurultayı toplandı. Kurultayın en önemli gündemini yak-

³⁴ Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, 2024.

laşmakta olan genel seçim oluşturdu. Seçim hazırlıkları hakkında konuşuldu ve milletvekili adaylarının %80'inin genel merkez tarafından saptanmasına karar verildi. İkinci Kurultay "Milli Husumet Andı"nın kabul edilmesi ile dağıldı.

DP, yeni bir seçim kanunu hala çıkarılmadığı için 16 Ekim 1949'da yapılan ara seçimlere de katılmayı reddetti. En sonunda Günaltay hükümeti, DP'nin uzun süredir talep ettiği yeni seçim kanununu hazırladı. Yeni Seçim Kanunu, 16 Şubat 1950 günü CHP'li ve DP'li vekillerin oylarıyla kabul edildi. Yeni kanuna göre seçimler "tek dereceli, gizli oy, açık tasnif, çoğunluk seçim sistemi" şeklinde yapılacak ve partiler, seçim çalışmalarında radyodan eşit ölçüde faydalanacaktı. Ayrıca Seçim Kanunu, Yargıtay ve Danıştay üyelerinden oluşan "Yüksek Seçim Kurulu"nu oluşturdu. DP, seçim kanunu üzerinde çalışmalar yapılırken "nispi temsili seçim sistemi"ni savundu. Ama CHP "çoğunluk seçim sistemi"nde ısrarcı oldu.

Milletvekili seçimleri 14 Mayıs 1950 günü yeni Seçim Kanunu'na göre düzenlendi. Seçime katılım oranı %88,8'i buldu. Geçerli oyların %53,59'unu DP, %39,98'ini CHP aldı. DP oyların yaklaşık %53,5'ini aldığı halde, uygulanan çoğunluk seçim sistemi nedeniyle Meclisteki 487 sandalyeden 408'ini elde etti. Yani DP %53,5 oy karşılığında sandalyelerin %83'ünü aldı. CHP ise yaklaşık %40 oy karşılığında sadece 69 sandalye yani tüm sandalyelerin sadece %14'ünü kazandı. DP'den kopan ve bu nedenle DP'nin oylarını böleceği tahmin edilen MP ise seçimden sadece bir milletvekili çıkarabildi.³⁵

Böylece CHP'nin ısrarla istediği "çoğunluk seçim sistemi" DP'nin işine yaradı. Uygulanan çoğunluk seçim sistemi sayesinde DP, seçimde aldığı oy oranının çok üzerinde Mecliste sandalye elde ederek tek başına iktidar oldu. Seçimin ardından toplanan yeni Meclis, Celal Bayar'ı Cumhurbaşkanı ve Refik Koraltan'ı TBMM Başkanı seçti. Adnan Menderes, yeni hükümeti kurarak Başbakanlık koltuğuna oturdu. Cumhurbaşkanı seçildiği için DP Genel Başkanlığı görevinden ayrılan Celal Bayar'ın yerine Adnan Menderes DP'nin yeni Genel Başkanı seçildi. Menderes, 27 Mayıs 1960'da gerçekleşen askeri darbeye kadar Başbakanlık ve DP Genel Başkanlığı görevlerini üstlendi.³⁶

Yani 14 Mayıs 1950 seçimleri ile birlikte CHP iktidarı sona erdi ve 27 Mayıs darbesine kadar sürecek olan DP iktidarı başladı. DP Hükümeti ve Cumhurbaşkanı Bayar, iktidar olur olmaz bürokrasi içindeki CHP'lileri tasfiye edip, bunların yerine DP'lileri yerleştirmeye başladı. Ayrıca muhalif basına, derneklere, sendikalara, aydınlara ve öğrencilere karşı sert önlemler alındı. Böylece 27 Mayıs darbesine

³⁵ Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri", 1978.

³⁶ 27 Mayıs 1960'ta yapılan askeri darbe ile birlikte Milli Birlik Komitesi yönetimi ele aldı. DP'li vekiller, parti yöneticileri, Başbakan Menderes ve Cumhurbaşkanı Bayar tutuklandı. Tutukluları, darbeci askerlerin kurduğu söze "Yüksek Adalet Divanı" yargıladı. Yassıada'da bir yıla yakın süren yargılamalar sonucunda 15 kişi idama, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi değişik hapis cezalarına çarptırılırken 123 kişi suçsuz bulundu. Milli Birlik Komitesi'nin onayı ile Başbakan Adnan Menderes, Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu idam edildiler. Celal Bayar ve Refik Koraltan dâhil 12 kişinin idam cezası ömür boyu hapse çevrildi. DP, parti üyesi Cemal Özbey'in başvurusu üzerine, "zamanında kurultayını toplamadığı" gerekçesiyle 29 Eylül günü mahkeme kararıyla kapatıldı. (Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", Türkiye Tarihi, Cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980, (Ed.) Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 192-199). DP'nin mirasçısı olarak 11 Şubat 1961'de Adalet Partisi kuruldu. Bu partinin kaderi de DP'ye benzedi: Adalet Partisi, 12 Eylül 1980 Darbesi sonucunda kapatıldı.

kadar “iktidar-muhalefet ilişkileri”, 1950 öncesi CHP iktidarı döneminde olduğu gibi son derece “gergin ve anti-demokratik” bir seyir izledi.

SONUÇ

Bu çalışmada incelenen dört parti (CHP, TCF, SCF, DP) kitlelerin katılımıyla toplumsal/sınıfsal mücadeleler sonucunda doğmadı. Bunlardan ilk üçü askeri-sivil bürokrasi içinden yetişen siyasal elitler tarafından kuruldu. DP ise hem siyasal elitler hem de iktisadi elitler (burjuvazi ve toprak ağaları) tarafından kuruldu. Bu partilerin hepsi köken olarak parlamento içinden türemiş partilerdir. Parti tipleri açısından değerlendirdiğimizde ise, TCF ve SCF askeri-sivil bürokrasi içinden gelme siyasal elitler tarafından kurulduğu için kadro partisi görünümündedir. Fakat her iki parti de çok kısa ömürlü olduklarından bu konuda tam bir tespit yapmanın doğru olmayacağı kanısındayım. CHP ile DP ne tam anlamıyla kadro, ne de tam anlamıyla kitle partileri idi. Bu iki parti bazı yönleriyle (örneğin; elitler tarafından kurulmaları ve yönetilmeleri) kadro partilerine, bazı yönleriyle ise (örneğin; parti içi disiplinin çok sıkı olması, halk yığınlarının desteğini almaya çalışmaları, ülke çapında yaygın örgütlenmeye sahip olmaları) kitle partilerine benzemiştir.

Makalenin birinci bölümünde kısaca ele aldığımız Lipset ve Rokkan’ın kuramı (siyasal partileri doğuran dört tip toplumsal çatışma) bu dört partinin doğuşunu tam olarak açıklayamamaktadır. Çünkü bu kuramda sözü edilen çatışma tiplerinin hiç birisi tam anlamıyla Osmanlı-Türk siyasal hayatında yaşanmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye’de hiç bir zaman Avrupa’daki gibi bir feodalizm var olmadı. Dolayısıyla bu nedenle feodal parçalanmışlıktan merkezi ulus-devlete geçiş sürecinde Avrupa’da yaşanmış olan bir tarzda merkez-çevre çatışması Türkiye’de yaşanmadı. Fakat modernleşmeci/Batıcı askeri-sivil bürokrasi ile modernleşmeye/Batılılaşmaya karşı çıkan gelenekselci toplumsal kesimler arasında anlaşmazlıklar ve gerginlikler yaşandı. Bu anlaşmazlıklar CHP, TCF, SCF ve DP’yi etkiledi.

Türkiye’de ve Osmanlı İmparatorluğu’nda hiç bir zaman devlet yönetimi karşısında güçlü bağımsız bir dini kurum var olmadı. Bu nedenle, Lipset ve Rokkan’ın sözünü ettiği “devlet-kilise” çatışmasına benzer bir “devlet-cami” çatışması ne Osmanlı İmparatorluğu’nda ne de Türkiye’de yaşandı. Dolayısıyla, Avrupa’da partilerin doğuşunda “devlet kilise çatışması” önemli rol oynarken Türk siyasal hayatında “devlet-cami çatışması” partilerin doğuşunda rol oynamadı. Ama Türkiye’de “laik-antilaik” çatışması/anlaşmazlığı yaşandı ve bu durum, makalede incelediğimiz dört partiyi etkiledi. Fakat bu etkiyi abartmak, yani sadece “laik-antilaik” çatışmasından hareketle CHP, TCF, SCF ve DP’yi açıklamak yanlış olur.

Avrupa’da köylü-çiftçi partilerinin doğuşuna neden olan “tarım-sanayi çatışması” Türkiye’de Avrupa’daki kadar yoğun olmadı. Bu nedenle CHP, TCF, SCF ve DP’nin doğuşunda böyle bir çatışma önemli bir rol oynamadı.

Sanayinin ve kapitalizmin geç geliştiği Türkiye’de “işçi-işveren çatışması” da bu dört partinin kuruluşunda hiç bir rol oynamadı. Türkiye’de işçi-işveren çatışması-

nın siyasal hayata etkisi ancak 1960'lı yıllarda yaşanmaya başladı.

Peki, öyleyse CHP, TCF, SCF ve DP nasıl ortaya çıktı?

CHP, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinden derin biçimde etkileneşmiş olan, modern Türk ulusunu ve ulus-devletini kurmak isteyen askeri-sivil bürokrasi içinden yetişmiş siyasal elitler tarafından kuruldu. Nitekim bu elitler, CHP'ye, daha ilk kurulduğu günden itibaren "kurucu ve modernleştirici" bir görev yükledi. CHP kendisini, modern Türk ulus-devleti (Türkiye Cumhuriyeti) ve Türk ulusunu ile adeta özdeş gördü. Bu nedenle CHP iktidarı, kendisine yönelik her türlü muhalefeti "devlete ve ulusa karşı muhalefet" olarak algıladı ve bu algı doğrultusunda muhalefete karşı sert önlemler aldı. Ayrıca CHP kendisini, toplumun modernleştirilmesini sağlayan biricik siyasal aktör olarak gördü ve bu nedenle kendisine karşı olan her türlü muhalif unsurları "modernleşme karşıtı gericiler" olarak değerlendirdi. Bu yönüyle CHP, diğer "az gelişmiş" ülkelerde görülen "modernleşmeci-ulusalcı partiler" ile büyük benzerlik gösterir. Az gelişmiş ülkelerin modernleşmeci iktidar partileri, ne zaman güçlü bir muhalefet partisi ile karşılaşsa, muhalefeti modernleşme çabalarını engellemekle (gericilikle) suçlamıştır.³⁷

TCF, CHP'yi kuran ve yöneten modernleşmeci siyasal elit içinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar neticesinde doğdu. Bu anlaşmazlıklar, ideolojik anlaşmazlıktan çok, parti-devlet iktidarında/yönetiminde kimin daha fazla söz sahibi olacağı konusunda yaşandı. Her ne kadar kurulduktan sonra "saltanat-hilafet yandaşları" TCF'ye katılmış olsalar da, bu parti kesinlikle "cumhuriyet-laiklik karşıtı" bir parti değildi; en az CHP kadar modernleşmeci, cumhuriyetçi ve laik idi.

SCF, Atatürk ve CHP iktidarı tarafından toplumsal hoşnutsuzluğu ve muhalifleri kontrol etmek, hoşnutsuzluğun ve dağınık muhaliflerin güçlü bir muhalefet partisine dönüşmesini engellemek amacıyla kuruldu. SCF, 99 günlük yaşamında "güdümlü parti" olmaktan öteye geçemedi. "Güdümden" çıkabilme şartları henüz oluşmaya başlarken, Atatürk'ün isteği ile bizzat kendi yöneticileri tarafından feshedildi.

DP ise, CHP'den ayrılan siyasal elitler ve askeri-sivil bürokrasi karşısında giderek güç kazanan iktisadi elit (burjuvazi ve büyük toprak sahipleri) tarafından kuruldu. DP, her ne kadar siyasi ve iktisadi elitler tarafından kurulmuş/yönetilmiş olsa da, yoksulluktan kurtuluş çaresi arayan halk yığınlarının bir umut kapısı haline geldi. CHP'den umudunu kesen emekçi halk yığınları (işçiler, işsizler, köylüler, esnaf) yeni bir umut kapısı olarak DP'ye yöneldiler. DP, iktidara geldikten sonra merkez kapitalist ülkelerle (özellikle ABD ile) sıkı ekonomik-siyasi ilişkiler kurdu ve uyguladığı ekonomi politikalarıyla emekçi kitlelere değil, büyük toprak sahiplerine ve gelişmekte olan burjuvaziye hizmet etti.³⁸ Buna rağmen, yüz yüze iletişim ve demagoji yöntemlerini iyi kullanarak emekçi halk yığınlarını etkilemeyi ve oy toplamayı başarabildi.³⁹

³⁷ Mardin, Bütün Eserleri 9, Makaleler 4: Türk Modernleşmesi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 180.

³⁸ Bkz.: Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980), 311-325.

³⁹ Nühket Turgut, "Türkiye'de Siyasal Muhalefet Olgusu ve Algısı", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, (İstanbul: Beta, 1986), 447.

Türk siyasal hayatında 1923-1945 döneminde tek partili sistem yaşandı. Bu dönemde iki defa (TCF ve SCF) çok partili hayata geçiş deneyimi yaşandı. İlki, Şeyh Sait İsyanı ve İzmir Suikastı olayları gerekçesiyle ezildi. TCF dışındaki diğer muhalif unsurlar da (örneğin sosyalistler, sendikalar) bu iki olay bahane edilerek bastırıldı. Şeyh Sait İsyanı ve İzmir Suikastı girişimi bahane edilerek dindar, sosyalist, liberal veya milliyetçi fark etmeksizin, CHP iktidarına muhalif olan tüm unsurlar (parti, dernek, gazete, dergi, önemli siyasetçiler, vs.) ezildi. SCF ise, muhalefeti kontrol etmek amacıyla güdümlü bir parti olarak kuruldu ve “kontrolden çıkma” potansiyeli belirince kapatıldı. Böylece 1923-1945 döneminde çok partili rekabetçi siyasete geçilemedi.

Bazı akademisyenler/araştırmacılar, 1923-1945 döneminde çok partili rekabetçi siyasete geçilmemesini, “hazır olmama” teziyle açıklamaya çalışmışlardır. Bu teze göre, CHP ve CHP’nin yönetici kadrosu öz itibarıyla demokrasiden yanaydılar ve uzun vadede liberal demokrasiyi ülkeye yerleştirmeyi amaçlıyorlardı. Fakat 1923-1945 döneminde Türkiye, (1) geleneksel iktisadi, siyasi ve sosyo-kültürel yapısı gereği, (2) içte yaşanan sorunlardan dolayı ve (3) dış koşullar nedeniyle çok partili rekabetçi siyasete geçmeye “hazır değildi”. Bu nedenle 1923-1945 döneminde çok partili rekabetçi siyasete geçilemedi.⁴⁰

Bu açıklama pek inandırıcı ve doyurucu değildir. Çünkü 1923-1945 döneminde CHP, hem kendi içinde hem de devlet yönetiminde otoriter davrandı. Ayrıca muhalefete karşı son derece tahammülsüz ve sert tavır takındı. Kendisine yönelik en ufak muhalefeti “gericilik” olarak yorumladı. Tüm bunları “hazır olmama” ile açıklamak ya işin kolayına kaçmaktır ya da CHP iktidarının yanlışlarını ve otoriter yapısını meşrulaştırmaya çalışmaktır.

CHP, kendisini devletle ve modernleşmeyle özdeş gördüğü için her türlü muhalefeti “cumhuriyet düşmanlığı” ve “gericilik” olarak algıladı. CHP, Almanya ve İtalya’daki faşist rejimlerden de etkilenecek otoriter bir partiye ve iktidara dönüştü: korporatist birikim modeli, parti-devlet özdeşliği, organizmacı toplum anlayışı, tek devlet-tek parti-tek ulus-tek lider anlayışı, özellikle 1930’lu ve 1940’lı yıllarda ırkçılığa kadar varan milliyetçilik anlayışı. Dolayısıyla 1923-1945 döneminde çok partili rekabetçi siyasete geçilmemesinin asıl nedeni, Türkiye’nin “hazır olmaması” değil CHP’nin otoriter karakteri ve yapısıdır.

CHP’nin otoriter karakteri ve yapısı öyle güçlü olmuştur ki, sadece muhalif partiler, gazeteler, dernek ve sendikalar değil; fakat aynı zamanda, CHP iktidarına karşı hiç bir zaman muhalefet etmemiş, tam tersine CHP iktidarı ile taşra arasında köprü

vazifesi görmüş ve CHP’nin altı ilkesini halka benimsetmek için çalışmış olan Türk Ocakları da CHP iktidarı tarafından baskı gördü. 1931 yılında kapatılan “özerk” Türk Ocakları’nın yerine, partinin kültür kolu olarak çalışan Halkevleri bir yıl sonra kuruldu. CHP otoriter karakteri gereği sosyo-politik alanı tamamıyla kendi denetimi altına almayı amaçladı. Bu amaçtan dolayı CHP, Türk Ocakları’nın “özerk” yapısına dahi tahammül edemeyip kendisine “tam bağlı” Halkevleri’ni kurdu.

⁴⁰ Ateş, a.g.e., s. 347; Ahmad, “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, 1992, 1994 ve Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, 160-161.

CHP'nin otoriter karakteri/yapısı, (1) Alman ve İtalyan tek partili faşist rejimlerinin İkinci Dünya Savaşı sonunda yıkılması ve (2) ABD ile Batı Avrupa'dan gelen baskılar ve eleştiriler neticesinde azaldı. Böylece parti içindeki otoriter eğilim zayıfladı, liberal-demokratik eğilim güçlendi. Ayrıca, (3) korporatist birikim modeli ve savaş ekonomisi sonucunda burjuvazi ile büyük toprak sahipleri iktisadi yönden güçlendiler. Güçlenen bu iki sınıf, kendi iktisadi güçlerini savaş sonrasında siyasi alana (devlet yönetimine) taşımak istedi. (4) Burjuvaziye ve büyük toprak sahiplerini güçlendiren iki neden (korporatist model ve savaş ekonomisi) emekçi halk yığınlarını (işçiler, işsizler, köylüler, memurlar, esnaflar) yoksullaştırdı. Bu yoksullar CHP'den uzaklaşarak yeni bir "umut kapısı" aramaya başladılar.

İşte bu dört temel nedenden dolayı CHP, hem kendi içinde liberalleşme-demokratikleşme yönünde değişim geçirdi, hem de çok partili rekabetçi siyasetin doğuşunu "engelleyemez" hale geldi. Ülke içinde ve dışında meydana gelen yeni gelişmeler 1945-1950 döneminde Türkiye'de çok partili rekabetçi siyasetin doğuşunu mümkün kıldı. Çok partili rekabetçi siyasetin doğuşu 1923-1945 döneminde otoriter CHP iktidarı tarafından engellendi, söz konusu dört yeni gelişme ise 1945 sonrasında çok partili rekabetçi siyaseti doğurdu.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz. “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, içinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1991-1998

Ahmad, Feroz. İttihatçılıktan Kemalizme, (Çev.) Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999

Akşin, Sina. “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, içinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2037-2042

Ateş, Toktamış. Türk Devrim Tarihi, Der Yayınları, İstanbul, 1993

Bila, Hikmet. Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987

Boratav, Korkut. “İktisadi Tarih (1908-1980)”, Türkiye Tarihi, cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980 içinde (Ed.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 265-354

Boratav, Korkut. Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002, İmge Kitabevi, Ankara, 2003

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 7 ve 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983

Çam, Esat. Siyaset Bilimine Giriş, Der Yayınları, İstanbul, 1987

Çavdar, Tevfik. “Demokrat Parti”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2060-2075

Çavdar, Tevfik. “Serbest Fırka”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, 2052-2059

Duverger, Maurice. Siyasal Partiler, (Çev.) Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974

Emrence, Cem. Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006

Georgeon, François. Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), (Çev.) Ali Berktaş, YKY, İstanbul, 2006

Gevgilili, Ali. Yükseliş ve Düşüş, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987

İncioğlu, Nihal Kara, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, içinde (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Der Yayınları, İstanbul, (yayın tarihi yok), 265-277

Kansu, Aykut: “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 2, *Kemalizm*, içinde (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, 253-267

Kili, Suna. *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

Koçak, Cemil, “Siyasi Tarih (1923-1950)”, *Türkiye Tarihi*, cilt 4: *Çağdaş Türkiye*, 1908-1980, içinde (Ed.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 85-173

Koçak, Cemil, “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef / Milli Şef”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 2, *Kemalizm*, içinde (Ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, 119-137

Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986

Kotil, Ahmet, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 7-8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2000-2009

Lipset, Seymour Martin ve Rokkan, Stein, “Cleavage Structures, Party Systems and Voters”, *The West European Party System*, in (Ed.) Peter Mair, Oxford University Press, Oxford, 1990, s. 91-138

Mardin, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkisi”, *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, içinde (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Der Yayınları, İstanbul, (yayım tarihi yok), 123-149

Mardin, Şerif. *Bütün Eserleri 9, Makaleler 4: Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006

Oran, Baskın, “Dönemin Bilançosu (1945-1960)”, *Türk Dış Politikası*, cilt 1: 1919-1980, içinde (Ed.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 479-498

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005

Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1979

Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi*, cilt 4: *Çağdaş Türkiye*, 1908-1980, içinde (Ed.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 191-261

Savran, Sungur. *Türkiye’de Sınıf Mücadelesi*, cilt 1, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1992

Sezgin, Ömür ve Şaylan, Gencay, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2043-2051

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988

Soysal, İlhami, “Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucular”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2010-2018

Tunçay, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2019-2024

Tunçay, Mete, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1967-1990

Tunçay, Mete, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, Türkiye Tarihi, cilt 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980, (Ed.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 177-187

Turgut, Nükhet, “Türkiye’de Siyasal Muhalefet Olgusu ve Algısı”, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Beta, İstanbul, 1986, s. 413-460

Yetkin, Çetin. Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982

Zürcher, Erik Jean. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003